

ЁШ ПСИХОЛОГИЯСИ ВА ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯДАН ПРАКТИКУМ

Профессор А. И. Шчербаков Гахрири сстида

*СССР Маориф министрлиги педагогика
институтларининг студентлари учун
ўқув қўлланмаси сифатида рухсат этган*

¹ Асосий беришни >ширили-эл тайёр-боради. бўлғуси :ихик ри-а ўзлаш-аёт йўли га, ўқув-|а билиб майлла-|штириш-иб олиш-рлларини |хология-аси мана

ари Бош-рдагогик ^ёрланди. «Умумий айёрлаш л қилди-гик пси-ўзлашти-ихологик м ва кў-и амалий либ кўй-

гча семи-планида

Авторлар коллективи: А. А. Алексеев, И. А. Архипова, В. Н. Бабий, Е. И. Степанова, А. Ф. Тихонова, Л. А. Матвеева, А. И. Шчербаков, А. К. Юров, В. В. Богословский, А. И. Раев, Л. А. Регуш, Д. В. Ронзин, А. А. Степанов,

Тақризчилар: Москва Давлат сиртки педагогика институтининг психология кафедраси (кафедра мудирин профессор М. В. Гамезо), М. Г. Данильченко (Владимир педагогика институтининг профессори)

Ушбу ўқув қўлланмаси ёш психологияси ва педагогик психология программасига мувофиқ ишлаб чиқилган. Унда болаларни ўрганиш, уларнинг ривожланиши устидан кузатишлар олиб бориш қўйикмаси ва малакасини қосил қилиш учун студентларга зарур бўлган мустақил ишларнинг хилма-хил форма ва методлари келтирилган. Ҳар бир тема юзасидан семинар ва амалий машғулотларнинг планлари ҳамда уларга дойр адабиётлар берилган.

И! ^308010000—188 „2 „
353(04)—90

© Издательство «Просвещение», 1987 г.
© Узбек тилига таржима, «Укитувчи», 1991 й.

ISBN 5—645—00333—0.

Редактордан

Умумтаълим ва хунар мактабини ислох қилишнинг Асосий йўналишлари ҳамда «Ёшларга умумий ўрта таълим беришни янада такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорнинг амалга оширилиши муносабати билан ўқитувчи кадрларнинг профессионал тайёргарлигида психологик билимларнинг роли анча ортиб боради. Педагогика институтларида таълим олиш жараёнида бўлгуси ўқитувчи-студентлар ўсиб келаётган инсон шахсининг психик ривожланиши ва шаклланишига оид умумий қоидаларнигина ўзлаштириб қолмай, шу билан бирга мактаб ўқувчисининг ҳаёт йўли турли босқичларида унинг ички дунёсини ҳам тушунишга, ўқувчининг потенциал имкониятларини мустақил равишда билиб олишга ҳам ўрганиб боришлари; ўқувчининг кизиқиш ва майлларини аниқлашни, шунингдек, айрим ўқувчиларнинг ўзлаштиришдаги қолоқлиги ҳамда ёмон хулқ-атвори сабабларини билиб олишга ва шундай сабабларни йўқотишнинг энг самарали йўллари танлай билишга ҳам, ўрганиб боришлари лозим. «ЁШ психологияси ва педагогик психологиядан практикум» ўхув қўлланмаси мана шу вазифаларни бажаришга хизмат қилади.

Қўлланма СССР Маориф министрлигининг ўқув юрлари Бошқармаси томонидан тасдиқланган ёш психологияси ва педагогик психология курсининг янги программасига мувофиқ тайёрланди. Мазкур қўлланмани ишлаб чиқишда муаллифлар худди «Умумий психологиядан амалий машғулотлар»¹, қўлланмасини тайёрлаш давомида қўлланилган принциплар ва вазифаларга амал қилдилар: яъни ҳозирги замон, ёш психологияси ва педагогик психологиянинг назарий асосларини онгли равишда ижодий ўзлаштириб олишга ёрдам беришни ҳамда студентларда психологик билимга барқарор кизиқишини шакллантириш, бу билим ва кўникмани ўқувчи-ёшларга таълим-тарбия бериш соҳасидаги амалий фаолиятларида тадбиқ этишга ўргатишни мақсад қилиб қўйдилар.

Ёш психологияси ва педагогик психология курси бўйича семинарлар ва амалий (лаборатория) машғулотлар учун ўқув планида

¹ Қаранг: «Умумий психологиядан амалий машғулотлар» (А. И. Шчербаков таҳрири остида) Т., «Ўқитувчи» нашриёти, 1984 йил.

ажратилган вақтга ҳамда факультетнинг профилига қараб ўқитувчилар айрим олинган ҳар бир ҳолатда студентларнинг мустақил ишлари учун материал танлаб олишлари, топшириқларни ба-жарилиши натижаларини баҳолаш ҳамда материалларни қайта ишлаш тадбирларини белгилаб чиқишлари мумкин. Бу тадбирлар студентларда билиш активлигини ривожлантиришга, мазкур фан бўйича уларнинг ўқув фаолиятидаги мустақиллигини ўстиришга кўпроқ даражада ёрдам беради. Практикумда ҳар бир тема юзасидан студентлар семинар ва амалий машғулотларга тайёрланишлари учун ўқув қўлланмаларидан ташқари қўшимча адабиётлар тавсия этилиб, уларнинг авторлари, асарнинг номи ва бетлари кўрсатиб қўйилди. Бирок бу студентлар ўз ўқитувчилари билан келишган ҳолда мустақил яна бошқа қўшимча адабиётлар танлашини истисно қилмайди.

Мазкур ўқув қўлланмаси СССР Педагогика фанлари академиясининг таълим ва тарбия асослари бўйича илмий тадқиқот институтларининг ўқитувчиларини психологик-педагогик тайёргарлигини ошириш лабораторияси томонидан А. И. Герцен номидаги Меҳнат Қизил Байроқ/орденли Ленинград Давлат Педагогика институ-тининг психология кафедраси коллективи билан ҳамкорликда нашрга тайёрланди. Практикумни тайёрлашда қуйидаги муаллифлар иштирок этдилар: А. А. Алексеев (2-тема), И. А. Архипова (7-тема), В. Н. Бабий (3-тема), В. В. Богословский, (2, 8-темалар), Л. А. Регуш (2, 11-темалар), Л. А. Матвеева (5, 7-темалар), Д. В. Ронзин (кириш, 6-тема), А. И. Раев (5, 7-темалар), Е. И. Степанова (7-тема), А. А. Степанов (10, 11-темалар), А. Ф. Тихонова (4-тема), А. И. Шчербаков (10, 11-темалар), А. К. Юров (9-тема).

Қўлланма педагогика институтининг кундузги ва сиртки бўлимлари студентларига мўлжалланган. Лекин у ўқувчилар тўғрисидаги, уларни ўқитиш ва тарбиялашнинг психологик асослари тўғрисидаги ўз билимини кенгайтириш ва чуқурлаштиришни ис-таган мактаб ўқитувчилари, методистларга ҳам фойдалидир.

Проф. А. И. Шчербаков

Кириш

СТУДЕНТЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ИШЛАРИНИ ТАШҚИЛ ЭТИШГА ДОИР УМУМИЙ МЕТОДИК ТАВСИЯЛАР

Практикумнинг вазифалари ва унинг тузилиши **принциплари**. Ҳозирги замон умумтаълим мактаби ўқитувчисининг профессионал фаолияти мураккаб ва кўп қирралидир. Уқитувчи ўсиб келаётган ёш авлодга тарбия бериш вазифасини бажаради, ўқувчиларнинг ўқув ҳамда ўқишдан ташқари ижтимоий-фойдали ишларини уюштиради, ўқувчиларнинг ота-оналари ва бошқа катта ёшдаги аҳоли ўртасида ижтимоий-сиёсий ва психологик-педагогик билимларни тарғиб қилишда иштирок этади.

Уқитувчи тарбиячи сифатида доимо турли педагогик вазиятларга дуч келиб туради. Бундай вақтларда ундан ўша вазиятнинг социал-психологик моҳиятини чуқур тушуниш, мустақил равишда бир қарорга келиш маҳорати талаб қилинади. Бунинг учун ўқитувчи ўқув предметидан чуқур билимга эга бўлиши билан бирга психологик-педагогик билимларга ҳам эга бўлмоғи, хусусан турли ёш гуруҳларидаги ўқувчиларнинг ўзига хос психологик хусусиятларини, уларни умумтаълим ва хунар мактабини ислоҳ қилишнинг Асосий йўналишлари талабларига мувофиқ ўқитиш ва тарбиялаш қонуниятларини ҳамда шу жараёнларни оптималлаштириш-шарт-шарбитларини ҳам билмоғи керак. Ёш психологияси ва педагогик психология курси мана шу вазифаларни бажаришга хизмат қилади.

Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, студентлар адабий манбалар устида мустақил -ишламай, болалар билан педагогик мулоқотга киришиш маҳорати ва малакаларини эгалламай, ўқувчилар билан психологик қузатишлар ҳамда психологик экспериментлар ўтказиш методларини ўрганиб олмай туриб, ёш психологияси ва педагогик психология курсини чуқур ўзлаштириб олишлари мумкин эмас. Студентлар — бўлғуси ўқитувчилар болаларга таълим-тарбия беришга оид педагогик вазифаларни ҳал қилишда ҳозирги замон психологияси соҳасидаги билимларини қўллана олиш маҳоратига эга бўлишлари керак.

Мазкур практикум уч бўлимдан иборат: I — «Умумий масалалар», II—«Ёш психологияси», III—«Педагогик психология». Ҳар бир бўлимда курснинг программасига мувофиқ равишда студентлар мустақил ўрганиши лозим бўлган темалар ажратиб кўрсатилган. Ҳар бир теманинг бошида семинар ва амалий машғулотларга тайёргарлик кўришда олиб бориладиган мустақил ишларни

ташқил этишга дойр муфассал методик кўрсатмалар берилади, машғулотларнинг планлари ҳамда адабиётлар рўйхати келтирилади.

Семинарлар ва амалий машғулотларнинг планларини ишлаб чиқиш вақтида авторлар ёш психолгрияси ва педагогик психологияга оид назарий билимларни умумий психология ҳамда ўқитувчининг амалий фаолияти билан маркам боғлиқ ҳолда олиб боришга ҳаракат қилдилар.

Семинар машғулотларининг планларида студентлар учун билиш шарт деб ҳисобданган энг муҳим методологик, назарий ва методик масалалар алоҳида ажратиб берилди. Шу билимларга эга бўлмай туриб, студентлар боланинг ташқи ҳулқ-атвори билан уларнинг психик ҳолати—ички ҳолати ўртасидаги алоқаларни тўғри белгилай олиш ҳамда таълим-тарбиянинг турли босқичларида болага таъсир кўрсатишнинг самарали методларини белгилаб олишга қодир бўлмай қоладилар. Ҳар бир темага дойр аннотация ёзиш ёки конспект тузиш учун зарур адабиётлар кўрсатиб ўтилди. Реферат ва докладларнинг тематикаси, шуниндек, курсда олиб борйладиган тадқиқот ишларининг намунавий тематикаси берилди. Реферат ва докладлар учун зарур адабиётлар кўрсатиб ўтилди. Курс ишлари — курсдаги тадқиқотлар бўйича эса студентларнинг ўзлари ўқитувчи раҳбарлигида мустақил равишда тадқиқот предмети белгилаб чиқадиладар, иш учун зарур материалларни танлайдилар, гипотезаларни ифодалайдилар ҳамда иш плани тузиб чиқадиладар. Бешинчи темага дойр тайёрланган методик ишланмалардан курс ишини планлаштиришда мисол тариқасида фойдаланиш мумкин. Студентларнинг мустақил ишларига оид барча формалар уларни методологик ва назарий қоидаларни чуқур, ижодий тарзда ўрганишларига қаратилгандир. Мана шу назарий ва методологик қоидалар ўқувчининг психик ривожланишини ҳаракатга келтираётган кучлар, ўқувчининг ҳозирги жамият идеаллари руҳида тарбияланаётган шахсининг самарали шакллантиришнинг шарт-шароитларини диалектик-материалистик тарзда тушуниб олишига ёрдам беради.

ПраКТИКумда студентларнинг мустақил ўқув ишларининг хил-милн.1 форма ва методлари берилган. Булар студентларнинг мустақил билим олишига ҳамда болаларини ўрганиш ва уларнинг ёш жиҳатдан г)Ивожланишишишг турли босқичларида болалар билан тарбиявий ишлар олиб бориш учун зарур бўлган педагогик кўникма ва малакаларни шакллантиришга ёрдам беради.

Студентлар институтда ўқиш жараёнида боланинг психик ривожланиш даражасини диагностика қила олишга, унинг ўзига хос хусусиятларини кўра билишга, унда шахсининг барқарор фазилатларини, ўқув фаолиятининг онгли субъектини шакллантириш учун оптимал шарт-шароитларни топа билишга ўрганиб боришлари керак. Шуининг учун практикумда ўқувчининг психологик жиҳат-ДВН ўрганиш методларига, унинг психик, ривожланиши ёш динами: .п ипн ёРИТИБ беришга, шунингдек, ўқувчи шахсини шакллантириш 10 Ч ТОМОНлама ривожлантириш шарт-шароитларини

ўрганишга катта эътибор берилади. Шу мақсадда практикумда «Ёш психологияси ва педагогик психология методлари» деган махсус тема алоҳида ажратиб берилган.

Практикумда психологик масалалар ҳам берилган бўлиб, уларни ечиш студентларда ўз назарий билимларини педагогик практикага тадбиқ этиш кўникмасини шакллантиришга ёрдам беради; унда ўқитувчи ўқув-тарбиявий фаолиятининг асосий формаси сифатида психологик кузатиш ва дарсни анализ қилиш¹ методикаси ҳам баён этилади; курсда олиб бориладиган илмий² тадқиқотлар тематикаси келтирилади., Бундай тадқиқотларнинг ўтказилиши студентларга психологик билимларни чуқурроқ ўзлаштириш имконини беради, бўлғуси ўқитувчиларга уларнинг ижодий истеъдодларини ривожлантирилишига ёрдам қилади.

Студентлар қайси факультетда ўқишларига ҳамда кундузги ёки сиртки бўлимдаги ўқув жараёнини ташкил этишнинг шарт-шароитларига қараб ўқитувчилар темани, шунингдек, студентлар мустақил ишларининг форма ва методларини ўзгартиришлари мумкин. Чунончи, кундузги бўлимда курс илмий тадқиқотларнинг тематикаси унинг актуаллиги, амалий жиҳатдан аҳамияти ва студентнинг мазкур темага қизиқишига қараб ўзгартирилиши мумкин. Уқитувчи сиртки бўлимда психологик-педагогик анализ ўтказиш ишига студентларнинг ўзини жалб қилиши мумкин. Бунинг учун студент ўзига бириктириб қўйилган синфда ўтказган таж-риба материални анализ қилади, студент ўзи бириктириб қўйилган сифларда илмий тадқиқотлар ўтказиш ишига жалб қилинади. Бунинг учун у сиртки бўлимлар учун контрол ишлар бўйича чиқарилган махсус қўлланмадан фойдаланади.

Студентлар мустақил ишининг форма ва методлари ҳамда уя расмийлаштириш. Ўш психологияси ва педагогик психология курсини мустақил ўрганишнинг формалари хилма-хил бўлиши мумкин: адабиётларни аннотация қилиш ва улардан консект олиш; реферат ёки доклад ёзиш; курс ва диплом ишларини бажариш шулар жумласидандир.

Адабиётларни аннотация қилиш — автор томонидан қараб чиқиладиган у ёки бу илмий ишдаги асосий масалаларни сақаб чиқишдан иборатдир. Бунда ўқитувчининг фаолиятига ёки ўрганиладиган проблемага бевосита алоқаси бўлган масалаларни алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим.

Адабиётлардан консект тузиш. «Консект» деган терминнинг ўзи бирорта мақола, китоб, нутқ ва шу сингари бошқа ишларнинг қисқача мазмунини баён қилиш деган маънони англатади. Консект тузиш бирор материални (масалан, лекцияни) яхшироқ эсда сақлаб қолиш учунгина зарурдир, деган фикр мавжуд бироқ, бу ўринда ўша ўзлаштириладиган материални чуқурроқ ёки унинг янгича (яъни бошқачароқ нуқтаи назардан) ўрганиш мақсадида консект тузит янада муҳимроқ тадбирлардан ҳисобланади.¹ Бунинг учун консект қисқа, раван, тўлиқ ва аниқ бўлмоғи керак.

Конспект тузиш вақтида дастлаб автор текстидан ажралиб чиқиш, номухим деталларни абстракт, яъни мавхум тарзда тасаввур этиш қийин бўлади. Лекин автор фикрларини ўзлаштириб бориш ва уларни ўз сўзи билан ифодалаб бериш жараёнида ёзувларда талаб қилинган аниқлик ва қисқаликка эришиб борилади.

Қисқа ифодалилик фикрнинг тўла ва аниқ бўлмаслик талабини бажармаслик ҳисобига бўлмаслиги керак. Чунки, бусиз конспект ўқиб чиқилган китоб юзасидан ёзилган мақолага айланиб қолади. Асарнинг асосий мазмунини катта аниқлик билан ифодалашга эришиш учун ўша жойларни авторнинг таърифи бўйича ёзиб олиш ҳамда ўша ёзиб олинаётган фикр баён этилган китоб саҳифасини кўрсатиб қўйиш керак. Конспектнинг тўлиқ бўлишига ўша илмий ишнинг асосий қоидаларини ёзиб олиш, материалнинг автор томонидан баён этилган мантиқий мазмунини қайта тиклаш ҳисобига эришилади.

Конспект ўзида кейинчалик қайта ишлаш, унга тааллуқли фикр ва мулоҳазаларни ёзиб бориш имкониятига эга бўлиш учун тузилаётган конспектни варақнинг бир томонига ёзиб, иккинчи томонини бўш қолдирган маъқул.

К. Маркс конспект тузиш ва конспектлар билан ишлашнинг моҳир устаси бўлган. У вақти вақти билан ўз ёзувларини кўздан кечириб туришни одат қилган ва ҳар сафар ундан янги-янги фикрлар илғаб олган эди. В. И. Лениннинг «Фалсафа дафтарлари»¹ конспект тузишнинг зўр намунаси ҳисобланади.

Киши ҳар бир маҳоратга ўргангани сингари, конспект тузишга ҳам ўрганиш керак. Шундай қилинганда вақти келиб киши ўзи ўқиган китобнинг асосий мазмунини тез ва аниқ ёзиб қўйиш қобилиятини эгаллаб олади. Бу ишни энди бошлаётган кишиларнинг конспектлари, одатда, катта ҳажмли бўлади, чунки студент ҳар доим ҳам бутун бир китобдан асосий проблемаларни ажратиб ола билмайди. Конспект тузаётганда ўрганилаётган манбани камида икки марта ўқиб чиқиш фойдали бўлади. Биринчи марта ўқилганида ўша иш тўғрисида умумий тасаввур ҳосил бўлади, иккинчи мартасида унинг асосий мазмуни яққол кўзга ташланади ва уни конспект қилиб олинади.

Тажрибали ўқувчи илмий ишни конспектлаштириётганда унинг асосид структура элементларига: гипотезага, гипотезани назарий ва экспериментал жиҳатдан текшириш ва фактларни аниқлашга, эмпирик ҳамда назарий умумлашмаларга,² эксперимент методикасига таянади.

. *Гипотеза* • — бу ҳодиса ёки бир-бирига алоқадор ҳодисалар ўртасида қандайдир қонуният, сабаблар мавжудлиги тўғрисида (эгалланган билимларга асосланган ҳолда) билдирилган тахминдир. Масалан, таълим жараёнида бола психикасининг ривожланиши тўғрисидаги фактлар асосида юқори синф ўқувчилари ўс-Мирларга писбатан ўтилган дарсларни яхшироқ эслаб қолиш имконияти, III-IV синафлар, уларнинг бу соҳадаги қобилиятлари кўпроқ

1 .*Училиш* II II, ф||л(к)п дафтарлари. Тўла асарлар тўплами, 29-том¹.

даражада ривожлангандир, деган тахминни айтиш (гипотезани олға суриш) мумкин. Ё бўлмаса, одам психикаси бутун бир таълим жараёни сифатида ривожланиб бориши ва фаолият кўрсатишини билиб олинганидан кейин нутқ ва тафаккурнинг ривожланиш даражаси ўртасида ўзаро алоқа мавжудлиги тўғрисидаги гипотезани олға суриш мумкин. ЁКИ гипотезага оид бошқа бир мисолни олайлик: киши ўз каддини билиши шахснинг хусусиятларидан бири сифатида кишининг ўсмирлик ёшида кўпроқ даражада интенсивлик билан шаклланишини ҳамда ўсмирнинг ўзига ўзи қандай баҳо бериши кўп жиҳатдан тев^арак-атрофдаги кишиларнинг унга бўлган муносабатлари билан белгиланишини билган холда шундай тахмин қилиши мумкинки, ўсмирни у ёки бу группага киритилиши унинг шахсига нисбатан теварак-атрофдаги кишилар томонидан ҳурмат билдириш эҳтиёжининг мавжудлиги билан изоҳланади. Бу эҳтиёж айни мана шу группада қондирилади.

Гипотезани назарий жиҳатдан текшириш — бу тахмин қилинаётган фикрни аллақачон исботланган ва илмий адабиётларда мавжуд бўлган қоидалар, принциплар билан таққослашдан иборат бўлиб, натижада олға сурилаётган гипотеза билан ўша принциплар ўртасида мантикий қарама-қаршшшк йўқлиги аниқлаб олинади. *Гипотезани эксперимент тарзида текшириб чиқиш*, жараёнида унинг тўғрилиги ёки тўғри эмаслиги илмий тадқиқотлар орқали олинган маълумотларни анализ қилиш асосида, тажрибалар ўтказиш йўли билан белгиланади.

Тадқиқотчи томонидан аниқлаб олинган ва ёзиб қўйилган воқеалар, ходисалар *фактлар* деб аталади. Шунинг учун кузатувчанлик илмий ходимнинг қимматли фазилатларидан ҳисобланади: у бундай қараганда тадқиқ этилаётган объектдаги унча муҳим эмасдек туюлган хусусиятларни ҳам, тажриба ўтказиш шарт-шароитларини ҳам тез илғаб олиш ва уларга тўғри баҳо бера олиш қобилиятига эга бўлмоғи керак. Қатъий илмий тушуниш маъносидаги факт деганда кузатилаётган ходисани янги тажрибада ёки бошқа тадқиқотчи олиб бораётган тажрибада қайта тиклаш имконияти назарда тутилади.

Эмпирик, умумлашма — бу объект ходисаларни фақат уларнинг ташқи аломатлари асосида бирлаштирилишидир. *Назарий умумлашма* — бу объектларни (ходисаларни) уларнинг муҳим бир-бирига ўхшашлик белгиларига қараб, яъни мазкур ходисанинг ўзига хос хусусиятини белгилловчи томонларига қараб бирлаштирилишидир.

Чунончи, барча ўқувчиларни кузатиш асосида икки интизомли ва интизомсиз ўқувчилар группасига ажратиш мумкин, Бундай ажратиш эмпирик умумлаштириш бўлади, чунки бу ўринда ўқувчиларнинг фақат ташқи характеристикаси ҳисобга олинмоқда. Агар биз ўқувчиларни уларнинг темперамента хусусиятларига қараб, улардаги ижобий шахе хусусиятларининг шаклланиб боришига қараб, функционал ҳолатининг ўзига хослиги ва шу сингариларга қараб бирлаштирадиган бўлсак, бу хилдаги группа-

ларга ажратилган ишимиз назарии умумлашманинг натижаси бўлади, чунки бу'ўринда биз бир хил ўқувчиларнинг интизомсизликлари, бошқаларининг эса интизомли эканликларй сабабини изохлаб берамиз.

Эксперимент *методикасига* тадқиқот ўтказилувчилар учун топширик (иш учун инструкция, материал ва ҳоказолар), тажриба ўтказиш шарт-шароитларининг баёни (эксперимент группа ёки индивидуал тарзда ўтказилиши, қанча вақт давом этиши), -синалаётган кишиларнинг ёстиви ва миқдори, тажриба ўтказилаётганда алмашилибтубган кишиларнинг бир-бирига боғлиқлиги ва боғлиқ эмаслик даражасини аниқлаш сингари тадбирлар киради.

Юқорида келтирилган тушунчаларни билиш илмий нашрларни (илмий нуктаи назардан) саводхонлик билан ўқишга ҳамда конспект тузишга ёрдам беради. Ҳар қандай илмий ишни юқорида кўрсатиб ўтилган тушуначалар асосида анализ қилиш мумкин ва лозим. Конспекта қуйидаги саволларга жавоблар ўз аксини топиши зарур: «Нашр этилаётган илмий иш авторининг гипотезаси (ёки гипотезаларй) нималардан иборат?», «Ушбу гипотеза қандай усул билан текширилади?», «Исбот қай даражада ишончли чикқан?», «Қандай фактларга эга бўлинган?» ва ҳоказо.

Конспект тузиш вақтида тушунарли бўлмаган терминларнинг маъносини дарҳол аниқлаб олиш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун справочниклар тарзида чиқарилган адабиётлардан фойдаланилади. Масалан:

— Большая советская энциклопедия: В 30 т. /Гл. ред. А. П. Прохоров 3-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1969—1978. I

— Философский энциклопедический словарь /Гл. ред. Л. Ф. Ильичев и др.— М. Советская энциклопедия, 1983.

— Педагогическая энциклопедия / Гл. ред. И. А. Каиров.¹— М.: Ошп'скля энциклопедия, 1964—1968.

- Психологический словарь /Под ред. В. В. Давыдова, А. В. :п.1. Б, Ф. Ломова и др.—М.: Педагогика, 1983.

I рТКИЙ психологический словарь /Под общ. ред. А. В. Пет' |о и Ч Г Ярошевского.—М.: Политиздат, 1985.

' юворь иностранных СЛОВ /Под ред. А. Г. Спиркина и др.— I г и I . тр§раб М, Русский язык. 1979.

—/Словарь русскою ЯЭЫКО; В 4 Т./ Гл. род. А. П. Евгеньева.— 2-е изд., испр. и доп. М.; Русский язык, 1981—1984.

Манбаларни копснектлаштпрпб бўлгач, конспектлар картотекасини тузиб чиқиш фойдалидпр. Конспвкхларнйнг алфавитли ва системали рўйхатини тузиб чиқилса, япа ҳам яхши. Алфавитли рўйхат у ёки бу иш юзасидан конспект бор ёки йўқми -эканини тезда билиб олиш имконини бера, иккинчи системали рўйхат у ёки бу проблема юзасидан қандай конспектлар борлигини аниқлашга ёрдам беради. Шунинг учун ҳар бир конспектга иккитадан карточка тузилади: уларнинг бири алфавитли картотека тузишга, ИКК].....[СИ эса системали картотека тузишга кетади. Ҳар бир кар-ТОЧКВда КОНСПек...ИГ тартиб номери кўрсатиб қўйилса, уни тез

топиб олиш осон бўлади. Бу ҳақда муфассалроқ маълумотларни махсус адабиётлардан ўқиб олиш мумкин (Библиографическое описание произведений печати: Инструктивно-методическое указание.— М: Гос. библиотека СССР им. В. И. Ленина, 1978, 198-бет).

Қуйида биз китоб ёки мақолага библиографик тавсифлар тайёрлашда зарур бўлган маълумотларни — ёзиш тартиби тўғрисидаги, тиниш белгилари ҳақидаги ҳамда ҳарфларнинг катта кичиклиги (бош ҳарф ёки кичик ҳарф) тўғрисидаги энг асосий маълумотларни келтирамыз.

*!

1. Мақоланинг тавсифи

«,

Авторлар тўғрисидаги маълумотлар. Асосий сарлавҳа.— Нашр этилгани тўғрисидаги маълумотлар // мақола қаерда чоп этилган.— йили.— Номери. Бетлари.

Масалан: а) журналдаги мақола- *Толстых Н. Н. Психология воспитания воли у младших школьников // Вопросы психологии — 1979.—4- сони.—146—151- бетлар;*

б) тўпламдаги мақола: *Лузгин В. В. Единство учебно- и научно-исследовательской работы студентов и их роль в системе подготовки педагогических кадров // Проблемы подготовки учителя: Қозон Давлат Педагогика институти иш тажрибасидан).*— Казань: КГПИ, 1976,—188—206-бетлар.

2. Китобнинг тавсифи

!

Авторлар тўғрисида маълумотлар. Асосий сарлавҳа /Редакторлар тўғрисида маълумотлар.— Китобнинг нечанчи нашри эканлиги тўғрисидаги маълумотлар.— Нашр этилган жой: Нашриёт, нашр этилган йили.— Бетларининг сони.

Китоб кўпчилик авторлар томонидан ёзилган ҳолларда (масалан, илмий ишлар тўплами, ўқув қўлланмаси ва бошқадар), дастлаб китобнинг номи ёзилади, кейин эса эгри чизиқ чизиб редакторнинг номи кўрсатилади.

Масалан: а) китобни 1—2 автор ёзган: *Новиков Э. А., Егорова В. С. Информация и исследователь.— Л., Наука, 1974.—00-бетлар.*

б) китобни бир нечта авторлар ёзган: *Практические занятия по психологии /А. В. Петровский таҳрири остида.— М: Просвещение, 1972.—000- бетлар.*

3. Қўл томли нашрнинг тавсифи

Асосий сарлавҳа- /Редакторлар тўғрисида маълумотлар.— Китобнинг нечанчи нашри эканлиги тўғрисида маълумотлар.— Нашр этилган жой: нашриёт, нашр этилган йил.— Том.

Масалан: а) барча томлар ҳали босилиб чиқмаган: Большая-медицинская энциклопедия /Под ред. Б. В. Петровского.—3-е изд.— М.: Сов. энциклопедия, 1974; б) барча томлар босилиб чиққан; Большая советская энциклопедия и Ежегодник Большой советской энциклопедии /под ред. А. М. Прохорова — 3-е изд.— М.: Сов. энциклопедия, 1969—1978.

Реферат ёки доклад тайёрлаш, Реферат ишлари ҳам худди илмий докл-адлар сингари уч хил бўлиши мумкин. 1) илмий ишга ёзилган танқидий тақриз, 2) тема бўйича тадқиқот ишининг аналитик, обзо.ри, 3) баҳсининг танқидий таҳлили.

Кўрсатиб ўтилган ишлар танланган проблема бўйича адабиётларнинг анализини қамраб олади. Шу асосда экспериментал тадқиқот ишлари олдига қўйилган вазифалар белгиланади.

Рефератнинг *структураси* унинг турига қараб белгиланади.

Танқидий тақриз қуйидаги ишларни қамраб олиши мумкин:

а) тақриз қилинаётган ишнинг актуаллигини асослаб бериш;

б) тақриз қилинаётган иш авторининг назарий позицияёни қисқача баён этиб бериш (авторнинг позицияси ҳар доим ҳам етарли даражада аниқ ифодаланмаганлиги, у ўша ишнинг таркибига гўё яширинган шаклда бериб кетилган бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда реферат автори уни ажратиб кўрсатишга ва далиллашга ури.ниб кўрмоғи керак, баъзи бир ишларда назарий материал берилмайди, бунинг ўрнига фақат эмпирик материал баён этилади, буни ҳам таъкидлаб кўрсатиш! лозим);

в) авторнинг назарий позициясини методологик, филос'офик қоидалар нуқтаи назардан қараб, уни танқидий таҳлил қйлиш ҳамда (агар шундай имконият бўлса) автор назарий позициясини бошқа олимларнинг назарий қарашлари билан таққослаб танқидий таҳлил қилиш;

г) Ипотека псбот қилинган далилларни танқидий таҳлил қилиш, оу далиллар назарий ва экспериментал тарзда баён қилинган бўлиши мумкин. Гшрпгчп галди уларнинг мантикини таҳлил қилиб чиқшп лп.чпм, иккпми холда эксперимент методикаси танланган-лпгн кш"] даражада асослаб берилганлиги таҳлил қилиб чиқиш керак (эксперимент исбот қилмаслиги балки у фақат гипотезага мувофиқ қилишини ёки унга зидми эканлиги аниқлаб бериши мумкин), шунингдек эксперимент тадбирлари методик жиҳатдан қай даражада саводли ўтказилаётганлиги, эксперимент ўтказиш шароитини танлаш, ўрганилаётган ҳодисага ўз таъсирини ўтказиш мумкин бўлган омиллар етарли даражада ҳисобга олинганлиги, математик ечимларнинг асосланганлиги ва етарли эканлиги аниқланади;

д) баён қилишнинг ўзига хос хусусиятлари: аниқ ифодаланганлик ёки чалқашлик, тўлиқ баён этиш етарли ёки етарли эмаслиги (апииксп, экспериментал маълумотларни баён этишдаги тўлалик, мукам мал....< нпаарда тугилади);

е) ўтказилган анализ асосида чиқарилиши мумкин бўлган хулосалар, бунда тақриз қилинаётган ишда нималар қимматли ҳисобланиши, нималар қўшимча текшириш ва аниқлик киритишни талаб қилиши ва нималар нотўғри эканлигини кўрсатиб бериш керак.

Проблема юзасидан аналитик обзорни икки хил шаклда тузиш мумкин: а) проблемани ўрганиш *тарихини* баён этиш шаклида (у ёки бу тадқиқотчилар ушбу проблемага қандай янгилик киритганликларини кўрсатиб берилади); б) проблеманинг *ҳозирги вақтдаги* ҳолатини анализ қилиш шаклида (қараб чиқилаётган ишлар бир-бирига яқинлик даражасига қараб умумлаштириб, группаларга ажратиб чиқилади).

Проблема бўйича мавжуд адабиётларни обзор қилишнинг бу икки хил шакли айни маҳалда адабий манбаларни ишлаб чиқиш босқичлари ҳам ҳисобланади.

Ҳар қандай кўринишдаги обзор ҳам компиляциядан ҳоли бўлиши, яъни унда ишлар анализ қилиниши ва бир-бирига қиёсланиши, бир-бирини тасдиқловчи ёки бир-бирини инкор этувчи маълумотлар аниқ кўрсатиб берилиши керак. Бундай таққослаш хулосаларнигина қиёслаш, автор томонидан умумлаштирилган таърифларни солиштириш билан кифояланиб қолмаслик керак. Қандай конкрет фактлар (конкрет қайси экспериментда) қайси умумлашмалар орқали олинганини билиш керак. Акс ҳолда сохта зиддиятли йўлга тушиб қолиш ёки адабиётлардаги мавжуд маълумотлар умумийлиги тўғрисида сохта хулоса чиқариб қўйиш ҳеч гап эмас.

Обзорни қисқа-қисқа хулосалар билан тугатиш керак: проблеманинг тадқиқ этилган аспектларини, тадқиқот натижаларини, баҳсли масалаларни ўртага қўйиш, шунингдек, ўрганиш талаб қилинадиган янги-янги аспектларни санаб ўтиш лозим.

Баҳс-мунозарани танқидий анализ қилиш деганда бирор масала юзасидан зид бўлган нуқтаи назарларни чуқурроқ ўрганиш тушунилади. Баҳсининг моҳиятини аниқлаш — унинг асосий мақсадидир. Бунинг учун эса ҳар бир позицияни қунт билан таҳлил қилиб чиқиш керак, проблемага у ёки бу ҳилда ёндашиш учун қандай фактлар ва (ёки) назарий қоидалар асос бўлиб хизмат қилганлигини билиш зарур.

Рефератив иш тури аниқлангач, унинг плани тузиб чиқилади ва уни психология ўқитувчиси билан муҳокама қилинади. Шундан кейин реферат текстини ёзишга киришиш мумкин.

Фойдаланилган адабий манбаларни кўрсатиб ўтиш қоидаларига қатъий риоя этиш керак. Кўчирма қилиб келтириладиган авторларнинг сўзлари қўштирноқ ичига олиб қўйилади, кавс ичида ўша асарнинг реферат охирида бериладиган адабиётлар рўйхатидаги тартиб номери берилади; сўнгра вергул қўйиб китобнинг бетлари кўрсатилади. Агар бирорта авторнинг фикри ўзлаштириб бериладиган бўлса, у ҳолда қўштирноққа олинмайди-ю, лекин адабий манбанинг номери кавс ичида албатта кўрсатиб қўйилиши керак. Борди-ю ўша фикр бир нечта ишда кетма-кет такрорла-

надиган бўлса, у ҳолда ҳар бир тегишли адабий манбадан кейин нуктали вергул қўйиб, ўша манба номери кўрсатилади.

Адабиётлар рўйхати қуйидаги қоидаларга биноан тузиб чиқилади: дастлаб марксизм-ленинизм классикларининг асарлари, сўнгра КПСС ва Совет ҳукумати раҳбарларининг асарлари, КПСС съездларининг, КПСС Марказий Комитета пленумларининг қарорлари, СССР Министрлар Советининг қарорлари, бошқа ҳукумат ҳужжатлари, шундан кейин эса илмий ишлар авторларининг фамилиялари алфавит тартибида берилади.

Ҳар бир *адабий мнба* бўйича авторларнинг фамилияси, исми ва отасининг исми кўдсатилиши керак. Ишнинг номи.— Нашр этилган жойи: нашриётнинг номи, китоб нашр этилган йил.— бетларининг сони. Агар мақола келтириладиган бўлса, у ҳолда йкки-та бир-бирга параллел ётиқ чизиклар (//) дан кейин авторнинг фамилияси, исми ва отаси исмининг бош ҳарфлари, мақоланинг номидан сўнг тўпلام ёки журналнинг номи ҳамда журнал сони кўрсатилади.

Қуйидагилар реферат ёзишда йўл қўйиладиган характерли хатолар ҳисобланади: реферат ёзилаётган манбалардан бутун-бутун бўлакларни кўчириб оладилар-у, олинган манбани кўрсатмайдилар, шахсан ўз анализлари ва умумлашмаларини келтирмайдилар; ишда аниқ структура (яъни план, асосий фикрларни ажратиб кўрсатиш) мавжуд бўлмайди, хулосалар чиқарилмайди, фикрлар далилларсиз баён этилади (яъни хулосаларда мантикий ёки экспериментал асослаб бериш мавжуд бўлмайди) реферат авторининг шахсий позицияси кўринмайди, шунингдек, ишда адабиётлар рўйхати ёки реферат ёзилаётганда фойдаланилмаган мақолалар кўрсатилмайди ҳамда реферат текстида ҳам ул'арга ишора қилинмайди.

I

Ўқув-тадқиқот ишлари. Мустақил ишнинг бир кўриниши бўлган ўқув-тадқиқот ишларининг биринчи босқичи кузатиш ёки эксперимент тарзида (адабиётларни аналитик обзор қилиш асосида) вазифаларини таърифлашдан иборат бўлади. Шундан кейинги қилинадиган иш экспериментал методикани қидириб топишдан, кузатиш планини тузиб чиқишдан, кузатиш ёки экспериментлар ўтказишдан, олинган маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштиришдан иборат бўлиши мумкин.

Бу ерда соф ўқув самарасига эришишдан (муайян психологик экспериментал методикаларни, кузатиш малакаларини, материалниқайта ишлашнинг оддий (усулларини ўрганиб олинишидан) ташқари, бундай ишларни бажариш яна илмий мақсадларни ҳам, яъни психологик фактларни ҳосил қилиш, уларни текшириш ва қайта текшириш мақсадини, шунингдек, у ёки бу методиканинг афзалликлари ва камчиликларини аниқлаш мақсадини ҳам назарда тутати. Психология бўйича экспериментлар ўтказишда рмалий мақсадлар рўёбга чиқарилса (масалан, айрим ўқувчилар-НИНГ ўзлаштирмаслиғи ёки улар ахлоқидаги салбий жиҳатларга ч> ! п.и.ш психологик сабабларни ўрганиш ва шунга ўхшаш

- Иши пмплгл ошпрнш мақсад қилиб қўйилса) яна ҳам яхши.

Уқув, илмий ва амалий мақсадларнинг бир-бирига қўшиб олиб борилиши бўлғуси ўқитувчининг шахсида тадқиқотчилик фазида тарбиялашга яна ҳам кўпроқ ёрдам беради.

Тажриба тариқасида ўқув-тадқиқот ишларининг куйидаги турларини кўрсатиш мумкин:

1. Кузатишлар ўтказиш (яъни мактаб ўқувчисини кузатиш, норасмий ҳолдаги мактаб ўқувчиларидан ташкил топган микрогруппани ва синф коллективини кузатиш ўқитувчини кузатиш ва хоказо).

2. Муайян экспериментал методикани эгаллаб олиш.

3. Мазкур ўқув группасида (ёки мазкур синфда) муайян психик ҳолатлар юзасидан ўқувчилардаги индивидуал-психологик фарқлар ҳамда ўртача кўрсаткичларни ўрганиш.

4. Турли ўзига хос психик хусусиятларнинг ифодаланиши ўртасидаги ўзаро алоқаларни аниқлаш.

Санаб ўтилган иш турлари амалга оширилганда, шунингдек, ўқувчилар эксперимент малакаларини эгаллаш босқичларидан ҳам ўтадилар.

Ишнинг биричи тури психологик кузатиш олиб бориш малакасини ҳосил қилади. Уни бажараётганда кузатиш планини тузиб чиқиш, объектларни танлаш, мақсадни белгилаб олиш, алоҳида эътибор берилиши зарур бўлган белгиларни аниқлаб қўйиш лозим; кузатишни вақт бўйича тақсимлаб чиқиш лозим ва хоказо. Янги фикрларнинг олға сурилиши, эксперимент тарзида текшириб чиқиш талаб қилинадиган янги-янги масалаларни ўртага қўйиш ушбу иш турининг илмий мақсади бўлиши мумкин. Айрим ўқувчиларни, ўқувчилар группаси ёки ўқитувчиларни таърифлаб берадиган маълумотлар тўплаш бу ишнинг амалий мақсади бўлиши мумкин.

Ишнинг иккинчи тури муайян методикани эгаллаб олиш билан боғлиқ бўлиб, турли шароитларда синов ўтказиладиган турли кишиларга нисбатан кўп марта тадбиқ этишни талаб қилади. Бундай ишнинг илмий мақсади у ёки бу методикани қўлланиш чегараларини кидириб топиш ва унинг вариантларини ишлаб чиқишдан иборатдир.

Ишнинг учинчи тури группа учун ўртача аҳамиятга эга бўлган (ёки анча характерли) жиҳатларни статистик аниқлашнинг элементар методларини эгаллаб олишни назарда тутлади.

Ишнинг тўртинчи тури проблеманинг ўрганилаётган ўзига хос айрим томонлари ўртасидаги статистик алоқаларни аниқлаш методларини эгаллаб олишга ёрдам беради. Бу ўринда турли ёшдаги ва ҳар хил ихтисосдаги синалаётган кишиларнинг психик жиҳатдан, ўзига хос хусусиятлари тўғрисида, психик ҳодисалар ўртасидаги ўзаро алоқалар ҳақида янги ахборотлар олиш, маълумларини қайта текшириш ва шу сингари ишлар илмий мақсад бўлиб хизмат қилиши; ишнинг амалий мақсади — турли курсдаги студентлар ва ҳар хил синфдаги мактаб ўқувчилари тўғрисида факультет ёки мактаб учун зарур бўлган маълумотлар олишдан иборат бўлиши мумкин.

Эксперимент тарзида қараб чиқилган иш турларини (институтда ёки база мактабида) амалий машғулотлар ўтказиш вақтида, педагогик практика даврида, махсус курс ва махсус семинарлар вақтида ўтказилиши мумкин ва ҳоказо. Улар психология бўйича курс иши ва диплом ишларининг дастлабки босқичи бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ўтказилган экспериментал тадқиқот юзасидан ёзма ҳисоботлар тайёрланаётганда қуйидаги бир қатор умумий талабларга риоя қилиш зарур:

а) ишда ўтказилган экспериментларнинг протоколлари бўлиши (конвертга солиб, ишга қўшиб қўйилиши) керак;

б) эксперимент методикасини етарли даражада муфассал ва тўлиқ ҳолда баён этиш ва синалаётган кишиларнинг ўзига хос хусусиятларини, уларнинг сонини, шунингдек, тажриба ўтказиш шартларини кўрсатиб ўтиш лозим;

в) барча ҳулосалар конкрет маълумотлар (жадваллар, графиклар) га мурожаат қилинган ҳолда асослаб берилиши керак;

г) ишнинг якуний қисмида баъзи ҳулосаларнинг тўғри эканини шубҳа остида қолдирадиган айрим фактларни таҳлил қилиб чиқиш, олинган маълумотларни аниқлаш, текшириш, кенгайтириш ва улардён фойдаланиш эҳтимоли баён этилган йўллар тўғрисида ҳар ким ўз шахсий ҳулосаларини баён этиб бериши керак.

Ёзма ҳисобот ва рефератда титул варағи, бетлар кўрсатилган мундарижа ҳамда, фойдаланилган адабиётлар рўйхати бўлиши керак (текстда цитата келтирилган, ҳавола этилган адабиётларгина кўрсатилади). Тажриба билан боғлиқ бўлган рефератларга ҳам (экспериментларнинг протоколлари, баъзи бир жадваллар, синалаётганларга бериладиган топшириқ ва бошқалар) илова қилинади.

Шуни эсда тутиш керакки, машвнқада қўчирилган текст¹ қўл-ёзма ҳолидаги текстга қараганда яхшироқ идрок этилади. Шунинг учун ҳисобот ва рефератлар албатта ёзув машинкасида қўчирилган бўлиши керак.

Реферат ва ўқув-тадқиқот иши асосида оғзаки нутқ тайёрлаш (яъни амалий машғулотларда, семинарларда, илмий тўғарак машғулотларида, мактабларда — ўқувчилар, ўқитувчилар, ота-оналар ва бошқалар олдида сўзга чиқиш) мумкин. Нутқнинг мазмуни ва шаклини аудиториядаги кишиларнинг составига қараб ўзгартириш ҳам мумкин. Чунончи, студентлар ҳузурда ўз шахсий тадқиқотларингиз юзасидан сўзга чиқар экансиз, бунда эксперимент методикасининг муфассал баён этилиши, эксперимент «хомаки» протоколларининг ёзилиши ва намойиш этилиши, олинган маълумотларни таҳлил қилишга бўлган барча уринишларни (шу жумладан, ижобий натижа бермаган тажрибаларни ҳам қўшиб) муфассал баён қилиниши, олинган маълумотлар ва чиқарилган ҳулосаларнинг тўғрилигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган омилларнинг қараб чиқилиши, бундан буёнги тадқиқотлар—||п даврм эттириш йўллари бeлгилаб олиш сингари моментларга алоҳида эътибор бeриш керак.

Уқитувчилар ёки ота-оналар хузурида еўзга чиқилаётган вақтда юқорида санаб ўтилган технологик жиҳатдан «нозик» масалаларга муфассал тўхталиб ўтириш шарт эмас, бунда кўпроқ амалий хулосалар хусусида гапирган маъқул. Ниҳоят, мактаб ўқувчилари хузурида сўзга чиқилаётган вақтда кўпроқ материални кизикарли тарзда баён этиб беришга ҳаракат қилиш керак. Асосий мазмунга келганда эса эътиборни ушбу материалдан ўз ўзини тарбиялаш мақсадида фойдаланиш мумкинлигига қаратиш лозим.

Реферат маълумотларининг оғзаки тарзда баён этилиши студентлар учун кўп жиҳатдан фойдалидир: у *алабаларнинг ўзлари шахсан бажараётган ишларнинг натижасини чуқурроқ англаб етишларига кўмаклашади, педагогик жиҳатдан ғоят муҳим бўлган оғзаки нутқ масалалари ҳосил қилишга ёрдам беради, баён этиш формаси устида кўп ишлаш зарурлигини кўрсатади.

Психологик масалаларни ечиш. Студентларда турли психологик фактларни анализ қилиш кўникмасини шакллантиришда ҳам тўғри, педагогик жиҳатдан асосланган амалий ишларни бажаришда ёш психологияси ва педагогик психология курси юзасидан психологик масалаларнинг ечилиши катта роль ўйнайди¹. Психологик масалалар шарт-шароитларни ҳамда ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини албатта ҳисобга олиш кераклигини талаб қиладиган ҳар хил фактлар ва вазиятларни анализ қилишни тақозо этади. Студентларга ҳал қилиш учун тақдим этилаётган ҳар бир масаланинг муқаддимасида ҳозирги замон психологиясида қарор топган назарий қоидалар баён этилади. Шундан кейин мактаб ҳаёти ва практикасидан олинган айрим эпизодлар тавсифи еки таълим-тарбия масалалари юзасидан вақтли матбуотда билдирилган фикр-мулоҳазалар келтирилади. Тавсиф охирида учта савол берилади. Биринчи ва иккинчи саволлар студентлар у ёки бу назарий қоидаларнинг моҳиятини қай даражада тушунишларини аниқлаб олиш билан, психологиядан ўқилган лекцияларда ёритилган қоидаларни қанчалик ўзлаштирганлиги билан, шунингдек, конкрет факт ва вазиятларни ҳозирги замон ёш психологияси ва педагогик психология позициясидан туриб анализ қила олиш кўникмасини қанчалик эгаллаб олганлиги билан боғлиқдир. Учинчи савол эса студентларда педагогик тафаккур қай даражада ривожланганлиги, ўсиб келаётган ёш авлодни таълим-тарбия жараёнларини оптималлаштириш масалалари бўйича совет психологиясининг у ёки бу қоидаларининг тўғрилигини исбот қила олиш маҳорати билан боғлиқдир.

Студентлар томонидан психологик масалаларнинг мустақил равишда ечилиши уларни психология курсидан олган назарий билимларини амалда қўллана олишга ўргатишни мақсад қилиб қўяди. Психология ўқитиш тажрибаси шуни кўрсатадики, психо-

¹ **Қаранг:** Шчербаков А. И. Психологические задачи: Задания для самостоятельной работы студентов по курсу возрастной и педагогической психологии.— Л., 1980.

логия масалаларини ечиш ушбу предметга фан сифатида студентлар қизиқишини оширади, олинган назарий билимларини мустаҳкамлайди, шунингдек, бўлғуси ўқитувчилар — студентларда ижодий қобилиятларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига, педагогик жиҳатдан тўғри фикрлаш қобилиятини шакллантиришга ҳамда ўқувчи шахсига тўғри, ахлоқий жиҳатдан асосланган тарзда таъсир кўрсатишни амалга ошириш маҳоратини эгаллашга ёрдам беради.

Курсдаги тадқиқот ишлари. Уқитувчининг профессионал тайёргард«к». Системасида психологиядан курс ишлари ёзиш муҳим ўрин тутди. Практикумда ва методик ишланмаларда ёш психологияси ва педагогик психология курсидан бажариладиган бундай ишлардинг намуна тарзидаги темалари келтирилган. Бу студентларнинг мустақил тадқиқот ишларидир, шунинг учун ҳам бу ўринда биз ҳар бир темага дойр план бермаймиз ва ҳар гал адабиётлар рўйхатини кўрсатиб ўтирмаймиз. Бу ишни студентларнинг ўзлари бажаришлари лозим.

Студентлар курс ишини 5—6-семестрларда, мактабда методик практика ўтказаетганларида бажарадилар. Темани танлаб олгач, курс ишининг назарий қисмини етарлича пухта ишлаб чиқиш имкониятига эга бўладилар, практика вақтида эса ўқувчилар билан тажриба ишларини ўтказадилар (кузатадилар, эксперимент қиладилар, анкета тарқатадилар, суҳбат ўтказадилар ва ҳоказо), яъни бу даврда етарлича фактик материал олиш имкониятига эга бўладилар.

Курс ишини бажариш жараёнида студентлар психологияга дойр илмий адабиётлар билан ишлаш малакасини такомиллаштирадилар ҳамда илмий-тадқиқот фаолияти билан боғлиқ дастлабки кўникма ва малакалар ҳосил қиладилар.

Студентларнинг курс ишлари ўқув-тадқиқот топшириқларига қараганда анча жиддийроқ ҳисобланади. Курс иши билан боғлиқ тадқиқотларни бажариш ўқитувчи билан студентнинг бутун семестр, ҳатто бутун ўқув йили мобайнида бошқа вақтлардагидан

.....п мустаҳкам ҳамкорликда иш олиб боришларини тақозо

.....п
си 11 ПЖриба тарзидаги ўқув-тадқиқот ишларини баф^Ш 1. . . . 1п 111 и и 1 1 1 1 [кикот ишларига қўйиладиган таволар юкорида қараб чиқилган ади, қуйида курс ишлари учун характерли бўлган, фақат қаракатларнинг давомийлиги хусусида тўхталиб ўтамыз.

Курс ишининг темасига қараб тадқиқотлар назарий ҳамда экспериментал бўлиши мумкин. Назарий тадқиқот курс ишларида илмий мақолаларни ўрганишни (агар иложи бўлса), ўша мақолани танқидий кўз билан қараб чиқиш иазарда тутилади. Эксперимент

НТ курс ишларида назарий тадқиқотларга қўшимча тарзда балар ўтказйлади ва натижалари умумлаштирилади. Айтиб ПИПан 1ПДК"Қотларнинг ҳар бир вариантыда уларнинг ўз тарти-[^]" -У ИЭИЛИП мапжуддир. Назарий вариант учун қуйидаги иш босқичлари характерлидир; 1) тема танлаш; 2) адабиётлар тан-

лаш ва уларни ўрганиш; 3) план тузиш ва тезислар ёзиш; 4) мазмунни баён этиш (тезислар мазмунини фактли материалларни келтириб, фикр-мулоҳазаларни исботлаш орқали ёритиб бериш); 5) хулосаларни таърифлаш.

Экспериментал вариантда босқичлилик куйидаги тартибда бўлади: 1) тема танлаш; 2) уни назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш (адабиётлар танлаш, уларни ўрганиш, тдқиқот проблемасиню ажратиб кўрсатиш); 3) вазифаларни таърифлаш ва уни бажариш методикасини ишлаб чиқиш; 4) ўқувчилар билан тажриба ишлари олиб бориш; 5) ҳосил қилинган материални идрок этиш, уни анализ қилиш ҳамда назарий қоидаларини ҳисобга олиб баён этиш; 6) хулосаларни таърифлаш.

Тема танлаш. Мазкур қўлланмада курсда олиб бориладиган* тадқиқотларнинг танланиши мумкин бўлган темалар келтирилган. Лекин тажриба шуни кўрсатмоқдаки, курс тадқиқотлари темасини одатда лекция курсини ёки амалий машғулотларни ўтказадигав ўқитувчи таклиф қилади. Табиийки, у ўз илмий манфаатларига Яқин бўлган ҳамда студентлар шуғулланаётган факультет профилига мувофиқ келадиган темаларни таклиф қилади. Масалан, жисмоний тарбия, бадий-графика факультетларида ишлайдиган психология ўқитувчиси курсда тадқиқот ишлари олиб бориш учун студентларнинг ўз предметлари фаолиятига яқин бўлган темаларни таклиф этса, тўғри иш қилган бўлади: старт олди ёки кураш; мусобақаси олдидаги ҳаяжонли ҳолат психологияси тўғрисида, ранг ёки формани идрок этиш психологиясига дойр тема бериш мумкин ва ҳоказо. Бошқа факультетларда ҳам худди шунга ўхшаш вазият вужудга келиши мумкин. Бундай вақтларда баъзан студентнинг ўзи ҳам ташаббус кўрсатиши эҳтимолдан холи эмас: психология курси юзасидан олиб борилаётган ишлар давомида студентда у ёки бу проблемага катта қизиқиш пайдо бўлиши мумкин. Студент мазкур проблемани чуқурроқ ўрганиш ва шу соҳадаги ўз билимини кенгайтириш истагини билдириши мумкин. Бундай вақтларда студент ташаббусини бўғмаслик керак. Аксинча, темани шакллантиришда унга ёрдам бериш мақсадга мувофиқдир.

Темани назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш. Темани аниқлаш вақтида ўқитувчи озгина адабиёт тавсия этади. Бунда у студентларнинг катталар қаторида библиографии тўпламлар билан мустақил равишда ишлай олиш истагидан келиб чиқади. Шу жиҳатдан студентларга «Педагогика» нашриёти чоп этган «Литература по педагогическим наукам и народному образованию» деб номланган библиографик тўпламни тавсия этиш жуда фойдалидир. Ундан студентлар ўзлари танлаган темага алоқадор бўлган илмий мақолалар, биографиялар, илмий-оммабоп адабиётлар, шунингдек, мазмунан улар темасига яқин бўлган адабиётларни топишлари мумкин. Студентлар танланган адабиётни ўз ўқитувчиларига кўрсатиб, у билан келишиб оладилар.

Турли авторларнинг бир нечта мақоласини ўқиб чиқиш вақтида- студент улар орасидан ўзига тегишли бўлган мақолаларни

ажратиб олиши ва уларда баён этилган фикр-мулоҳазаларни, авторларнинг нуқтаи назарларини таққослаб кўриш, айрим қоидаларни таърифлашда ҳамда уларни исбот қилиб беришдаги ўхшаш ва бир-биридан фарқ қиладиган жиҳатларни кидириб топиши зарур. Агар студент эксперимент характеридаги илмий мақола устида иш олиб бораётган бўлса, унинг диққатини қўйилган вазифани шакллантиришга ҳамда тадқиқотчи томонидан фойдаланилган методикага қаратилиши лозим. Уша мақолани ўқиш давомида студентда умуман курс иши тўғрисида тўла тасаввур ҳосил бўлиши керак; бундан ташқари у конкрет вазифаларнинг қандай тарзда қўйилганлигига ҳам эътибор бериши керак. Бу ишлар осон бўлмайди, албатта. Уқитувчининг студентга ёрдами бундай ҳолларда жуда зарур.

Тадқиқот вазифасини шакллантириш ва унинг методикасини танлаш. Тадқиқотчининг умумий вазифаси студентга тушунарли, аниқ-равшан таърифлаб берилиши керак. Уни хусусий вазифаларни ажратиб кўрсатиш йўли билан яна ҳам деталлаштирилиши мумкин. Агар шу иш бажарилган бўлса, у ҳолда студентга хусусий ва умумий вазифалар орасидаг шалоқалар аён бўлиб қолиши лозим. Масалан, курс ишининг темаси — «Ўқувчилар ўртасидаги келишмовчиликларнинг психологик характеристикам» деб аталган бўлсин. Бунда умумий вазифа: ўқувчилар ўртасидаги конфликтли вазиятларнинг психологик илдишларини аниқлашдан ва уларга психологик характеристика беришдан иборат бўлади. Хусусий вазифалар эса: а) конфликтлар манбаи ва турларини ажратиб кўрсатиш; б) конфликтли вазиятларнинг вужудга келиши

(тишида ўқувчиларнинг шахсига хос бўлган хусусиятларни кўрсатиш; в) конфликтларни ҳал қилиш усулларини ўқувчиларга таърифлашдан иборат бўлиши мумкин.

II I б ШЛроитида ўргатиш методикасини танлаш < г и мм .-||1 учун 14' I I ҚИЙИНИЧИЛИК туғдиради. Бу нарса шу билан БОРИККИ, Студентларда |п| ну ҚИЛДЯ конкрет мисолларни ишлаб чиқиш соҳасида ам, уларни амалда Қўлланиш соҳасида ҳам элементар тажриба йўқдир. Шунинг учун бу ерда уларга раҳбарнинг ёрдами керак бўлади. Табиийки, бундай ёрдам бўлмаса, студентлар мураккаб методикани ўзларича уддалай олмайдилар, П\п>|п методикани ишлаб чиқиш ва ундан фойдаланиш учун |фНииг вақти етишмайди. Шунинг учун раҳбар уларга мурак-

МВИН табиий эксперимент ўтказишни, анкеталар тарқатишни, пиши олиши, социометрия тадбирлари ва суҳбатлар ўтказиш... II, ук.умч.чпрни кучатишни тавсия этмоғи керак.

Тажриба шуни Кўрсатмоқдаки, студентлар ўқувчиларни кузатиш ва улар билан суҳбатлар ўтказишдан кўра уларга анкета тарқатиш, улардан иншо ОЛИШ, ўқувчилар билан социометрия тадбирини ўтказиш методикасида муплффақияттироқ фойдалана Олар эканлар. Уқувчилар билан суҳбат ўтказиш олдиндан белги-

Кўйилган планга риоя қилиш, танлапган тема мазмунидан ШЮ ҚВИШ мумкин эмаслиги туфайли қнипдир. Студент- . "»> "у (""") №Р ДИМ ҳам бундай ишнинг улдасидан чиқавермай-

дилар. Бундан ташқари, студентларда хали ўқувчилар билан жонли мулоқотга киришиш малакаси, улар билан очик-ойдин суҳбат қуриш маҳорати етишмайди. Студентлар ҳар доим ҳам аниқ мақсадга қаратилган ва олдиндан планлаштириб қўйилган кузатиш ишларини уддалайвермайдилар. Конкрет методикани (анкеталарни, иншо темларини, социометрия учун мезонларни) ишлаб чиқиш вақтида студентларнинг ташаббусларига кенг йўл очиб бериш мақсадга мувофиқдир, яъни методиканинг биринчи варианты ишлаб чиқишда уларнинг ўзларига имконият яратиб бериш, кейин эса улар билан ҳамкорликда иш оли# борилаётган вақтда йўл-йўлакай тузатишлар киритиб бориш лозим.

Ўқувчилар билан **тажриба** ишлари **ўтказиш**. Тажриба ишлари методик практика ўтказиш вақтида амалга оширилади. Студент энг аввало ўзи ўқитувчи ва тарбиячи сифатида бириктириб қўйилган синфдаги имкониятлардан фойдаланади. Одатда, бу қуйи ёки ўрта синфлардир. Тема бўйича тажриба ишларини икки-уч ўқувчида синов тарзида бошлаб қўриш лозим. Бу биринчидан, тажриба материали ўз мазмуни ва шакли жиҳатдан қай даражада муваффақиятли тузиб чиқилганлигини аниқлаш имконини беради, иккинчидан, тажриба ишининг боришини «ўйин тарикасида» бажариб қўриш имконини беради; учинчидан, икки-уч мисолда олинган натижаларни қўриш имконияти туғилади. Шундай синов ўтказилгач, студент ё методиканинг мазмунига ёки ишни ўтказиш тартибига тегишли ўзгартишлар киритади ва шундан кейингина кўпчилик ўқувчиларни топширикни бажаришга жалб қилади. Мактаб ўқувчилари билан тажриба ишларини практиканинг иккинчи ярмида, ўқувчилар практикантга ўрганиб қолганларидан, студент ўз ўқувчиларини яхши билиб олганидан кейингина бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Танланган тема ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ўрганишни тақозо этиши мумкин. Бундай ҳолларда студентлар ўзлари билан бирга қуйи (юқори) синфларда практика ўтказётган ўртоқлари билан алоқа ўрнатишлари ҳамда уларнинг биридан мазкур экс-, периментий (савол-жавобни, анкета тарқатишни, иншо олиш ва ҳоказоларни) ўтказиб беришни илтимос қилиши мақсадга мувофиқдир.

Олинган материални анализ қилиш, уни идрок этиш ва баён қилиш. Методик практика тугаганидан кейин студентлар ихтиёрида темани назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш қамда ўқувчилар билан ўтказилган тажрибалар материали қолади. Энди мана шу материалларнинг ҳаммасини қўшиб бир бутун ҳолда расмийлаштириш ишини бажариш керак бўлади.

Раҳбар тажриба ишининг материаллари билан танишиб чиқади ва студентлар билан биргаликда анализ параметрларини белгилаб олади. Бир неча мисоллар келтириб анализни қандай ўтказиш кераклигини кўргазмали тарзда намойиш қилиб кўрсатади. Бунда у студентларга улар олиб борган тажриба ишлари давомида ҳал қилинган умумий ва хусусий масалаларни доимий равишда ёдда тутиш кераклиги тўғрисида эслатиб туради. Сту-

дентлар мустакил равишда анализни давом эттирадилар ва якунлайдилар. Анализ тугагач, назарий ва тажриба материаллари умумлаштирилган тезислар тузиб чиқиш фойдали, тўғривоғи шундай тезислар тузиб чиқиш шарт. Тезислар ёзиш осон эмас. Бунинг учун назарий материалларни пухта эгаллаб олиш ҳамда тажриба ишлари тўғрисида аниқ маълумотлар талаб қилинади. Буларнинг барчасини ихчамлаштириб, аниқ таърифлаб бериш лозим. Тезислар бутун ишни бир қарашдаёқ камраб олишга ёрдам беради. У шунинг учун ҳам фойдалидир.

Тезислар шакллантириб бўлингач, уларни ёритиш, яъни мазмунини муфассал баён қилиб бериш лозим. Бунинг учун исбот қилишнинг, мантиқий фикрлаш, фактлардан фойдаланиш, илмий мақола материаллини ишга солиш сингари форма ва усулларида фойдаланиш зарур.

Хулосаларни шакллантириш. Бу курс ишининг якунловчи қисмидир. Унда автор ўз ишида баён этилган ва исбот қилинган асосий қоидаларни санаб ўтади. Хулосалар қиска ва мазмунли моғй керак.

Курс ишининг назарий варианты, юқорида таъкидлаб ўтилган, чқспрментал вариантдан фарқ қилади. Студент назарий **СМШ** танлаб олар экан, у тажриба иши ўтказиш зарурим рўғрисида ўйламайди. Шунинг учун мазмунга қизиқиш, **Юр** шринш фикрларини билиб олишга ҳаракат қилиш, **НфНШШ** кемгайтириш, ёхуд зарур адабиётларнинг **ни (МЯВ м | Ёмислиги)** ишнинг кўп қажмли экан. **ШМШ** и! им .т.. |ри 11п.;||) бмринчи планга чиқиб қолади. Назарий 11.1|нп I м 11 и 1и.и вОЭИфалари ҳам бошқачарок., тарзда кўйилади. Улар 11.1(11. 1.1.1. . . .\|Г,|||иб чққишдан олдин умумий планда таърифлаб берилади. Шундан кейингина: босилган мақолалар ўрганиб чиқилади, турли нуқтаи назарлар анализ қилиниб, бир-бирига таққосланади, авторининг ўз шахсий позицияси шакллантирилади, яъни у мазкур масалани ўзи қандай тушуниши т;п>рифлаб берилади ва шуларнинг ҳаммаси ёзма равишда баён •тилади,

Ш•Г|>ШШ вариантдаги хулосалар ҳам ўзига хос хусусиятларга . . п. Зу қусуСИЯТЛВР анализ қилинаётган ишга баҳо бериш (ни П1. нп. 1п ..иши! . ,1 < Ў -ли), қиёсий характеристика бериш с ир **ИШШ** фикрлар гўрри, исботланган, яхши йфодаланган шаклда бврИЛПН б) и I. икннчи ншда нотўғри, далил, исботларсиз, ёмон ёритилган) т.и.,мл ёхуд констатация кўринишида (яъни мазкур ишларда ним;! **ЯИГИК** аппқ.папганлигини таъкидлаш шаклида) тақдим этилиши мумкин.

Педагогик практикада психолошдан бериладиган ўқув-тадқиқот топшириқлари. Студентлар ўқув мактабда педагогик практика ўт-қизиш даврида бажарадиган ўқув-тадқиқот топшириқлари, улар-**ШИНГ** психология бўйича олиб борадиган мустакил ишларининг ни ,\ **ИМ** формаларидан биридир. Кундузги ва сиртки бўлим студентлари **МБЮДИК** ва стажёрлик практикаси ўтказаетган вақтда улар оладигап топшириқлар икки хил кўринишда: ҳамма учун

умумий бўлган топшириқлар ҳамда индивидуал топшириқлар шаклида бўлиши мумкин. Умумий топшириқларни бажарадиган студентларга ёрдам учун практикумда синф коллективини ўқувчи шахсини ўрганиш ҳамда психологик мавзуларда (ўқувчилар учун, уларнинг ота-оналаои ёки ўқитувчилар учун) доклад ёки лекциялар тайёрлаш бўйича методик тавсиялар ишлаб чиқилган.

Тажриба ёки эксперимент ишлари ўтказиш сингари тадбирлар студентларга индивидуал топшириқ тарзида берилиши мумкин. Бундай ишларнинг вариантлари юқорида «Студентларнинг ўқувтадйқот ишлари» деган бўлимда келтирилган.

Сўнги вақтларда бўлғуси ўқитувчининг психологик-педагогик жихатдан тайёргарлик самарасини оширишда куйи курсларда ўтказиладиган педагогик практика тобора катта роль ўйнамокда. Бу ерда студентлар психологияга дойр қўлларидан келгаи кичик топшириқларни бажарадилар. «Ўқитувчининг болалар билимини баҳолаш фаолияти устидан кузатиш олиб бориш» деган топширикни улар бажариши мумкин бўлган топшириқ вариантларидан бири сифатида келтириш мумкин. Бундан мақсад ўқитувчи даре вақтида ўқувчилар билимини баҳолашнинг қўлланадиган ҳар хил усуллари билан танишиб чиқишда студентларга ёрдам бериш, бу усулларни анализ қилиш ҳамда ижобий педагогик тажриба тўғрисида тегишли умумлашмалар чиқаришдан иборатдир.

Маълумки, ишига мохир ўқитувчи ўқувчиларнинг хулқ-атвори ва ўқув фаолиятига баҳо беришда хилма-хил усуллардан фойдаланади. Одатдаги журналга ёки кундаликка баҳо қўйиш, ўқувчининг кундалик дафтарига турли фикрларни ёзиб бериш сингари анъанавий фикрлардан ташқари у яна оғзаки нутқнинг бой имкониятларига ҳам мурожаат қилади. Ўқитувчи айтилаётган фикрнинг *мазмунини* турли шаклда ифодалаб («ЁМОН эмас», «Бугун сен яхши жавоб бердинг», «Агар яна озгина ҳаракат қилсанг, сен бундан ҳам яхшироқ бажаришинг мумкин», «Мен ишоиаманки, сен ҳозиргидан кўра анча яхшироқ ишлашинг, вазифани бундан ҳам яхшироқ бажаришинг мумкин» дейиши ва шу сингари рағбатлантирувчи, сўзларни айтиши мумкин), ўқитувчи ўз *овозининг интонацияси, кучини ва тембрини* ўзгартириб болага таъсир кўрсатиши (битта сўзнинг ўви ёки бир хил маънодаги сўзлар, агар уларни турли интонация билан айтилса, тамомила қарама-қарши маънода эшитилиши мумкин), ўқитувчи шундай усулларни қўлланиб ўзи учун зарур бўлган психологик таъсир кўрсатишга ҳамда педагогик самарага эришади.

Бундай топшириқни бажараётган студентлар диққатини тегишли йўналишга солиб юбориш учун уларга *кузатиш схемаси* таклиф қилинади. Бу схема протокол шаклида бўлиб, унда ўқитувчининг баҳолаш фаолиятига оид турли аспектлар кўрсатилгаи бўлади: унинг нутқи (мазмун ва интонацияси), имо-ишоралари, қўл ҳаракатлари, бутун гавдасини ишга солиб бажарадиган жисмоний ҳаракатлари — ана шундай аспектлар жумласидандир. Ўқитувчи нималар қилаётганини ёзиб борар экан, студент тегишли

графаларга юкорида айтиб ўтилган аспектларни белгилаб қўяди, педагогнинг баҳолаш фаолиятига тааллуқли гапларни ёзиб боради. Кейинчалик унга мураккаб бўлмаган ҳисоб-китоблар қилиш ва таққослаш йўли билан студент мазкур ўқитувчи фаолиятида қайси аспектлар кўпроқ, қайсилари камроқ эканини анализ қилади; мазкур ўқитувчи қўйган баҳолар ичида ижобийлари кўпроқми ёки салбий баҳолар кўпроқми, деган саволга ҳам жавоб беради; ниҳоят, ўқитувчи томонидан қўлланилган баҳолаш усулларнинг қайси бири дўпроқ самара берганлиги кўрсатиб ўтилади.

Студентлар баҳаридан мустақил ишларнинг юкорида биз қараб чиққан формалари ақлий меҳнатни аниқ-пухта ташкил этилишини ҳамда студентларнинг юксак даражадаги интеллектуал активлигини талаб қилади. Студентлар шу нарсани доимо ёдда тутишлари муҳимки, китоб билан ишлаш малакасини ва реферат ёки доклад устида ишлаш маҳоратини эгаллаш, экспериментал тадқиқотлар ўтказиш ҳамда психологияга дойр курс ишлари ёзиш гуруҳларида ижодкорликка бўлган интилишни ривожлантиришда, уларда психологик кузатишлар ҳамда педагогик ҳодисаларни (ш.т.; этиш малака ва маҳоратларини шакллантиришда, пероратив тўхтовсиз такомиллаштириб бориш ва мустақил билимини ошириб боришга тайёр бўлиб ўқишнинг муҳим ролини таъкидлашда) таъкидлашда муҳим роль ўйнайди.

Студентларнинг мустақил ишларини контрол қилиш ва ўз-ўзини контрол қилиш. Психологияга дойр мустақил ишлар турли даражадаги изчилликда бажарилиш мумкин. Масалан, студент дастлаб бирорта адабий манбани диққат билан ўрганиб чиқади ва унга танқидий тақриз ёзади. Бу ўринда у илмий адабиётларни ўқишни ўрганади. Шундан кейин тақриз қилинаётган ишда баён этилган фактларни экспериментал тарзда текшириб чиқади. Бунда у ўша илмий ишнинг практикада қўлланиш методикасини эгаллайди ҳамда унинг қўлланиш чегараларини белгилайди, шунинг билан мазкур ишнинг психологияга таъсир кўрсатадиган қўшимча таъсирини ҳам аниқлашга ҳаракат қилади.

Экспериментал иш бажариш студентга рецензия — тақриз қилинаётган ишнинг тўғри тўғри ҳамда унинг мазмунини тўғри баҳолаш имконини беради. Ёзма ҳисобот ўтказилган экспериментлар натижасини саводли тарзда баён этишга ўргатади.

Студентни мазкур темага дойр бажарилган бошқа ишлар билан таништириш ва унга аналитик адабий обзор ёзириш — бу ишнинг навбатдаги босқичи бўлиши мумкин. Бунда каталоглар билан ишлаш, адабий маълумотлар бўйича проблеманинг ҳолатини мантиқий анализ қилиш масаласига эга бўлинади, фикр-мулоҳазаларни тартибга келтириш ҳамда уларни аниқ-равшан баён этиш маҳорати эгалдаб борилади.

Эксперимент ўтказилганидан кейин ва студент аналитик адабий обзор ёзиб бўлгач, унинг амалий машғулотларда, тўғарак

ийгилишида ва бошқа жойларда сўзга чиқиб ахборот бериши мақсадга мувофиқдир.

. Шундан кейин янги экспериментал босқич бошланади. Бу босқич аналитик обзор давомида пайдо бўладиган турли мақсадларга эришиш учун хизмат қилиши мумкин: адабиётда мавжуд бўлган фактни текшириб кўриш, проблеманинг мантикий структура-сида етишмай турган звенони тўлдириш учун зарур бўлган янги фактни олиш ва бошқалар шундай ишлар жумласидандир. Бу босқичда студент эмпирик гипотезани шакллантириш ва уни экспериментал тарзда текширишни ўрганади. *

Реферат устида бундан кейин олиб бориладиган ишлар қандайдир бирор масала бўйича бахс-мунозарани танқидий анализ қилиш заруратини келтириб чиқариши мумкин. Ишнинг бу босқичида студент анализ қилинаётган материалга диалектик нуқтаи назардан ёндошишни ўрганади, яъни у ходисаларнинг моҳиятига тушунишга, мавжуд фактларни тўғри изохлаб беришга, уларнинг ички механизмини очиб кўрсатишга ўрганиб боради.

Кўрсатиб ўтилган босқичларнинг ҳар бирида студентнинг бажараётган иши дифференциал баллар асосида баҳоланиши мумкин. Масалан, қилинган ишнинг сифат кўрсаткичи — бир бал бўлиши мумкин, лекин иш яхлит олиб қараладиган бўлса, у кўп қирралидир, унда студент фаолиятининг кўпгина томонлари му-жассамлашган бўлади. Шунинг учун ўқитувчи ишни яхлит баҳо-лаётганда қуйидаги кўрсаткичлар: тема мазмунини тўла очиб берилиши, фикр мулоҳазаларнинг оригиналлиги (оригиналлик на-зарий билим ва тажриба материаллари асосида белгиланади), фактли материалнинг янги зканлиги, анализнинг чуқурлиги, наза-рий ва фактик материалларнинг узвий бир-бири б и дан қўшилиб кетиши, ишни бажариш вақтида студентнинг мустақиллиги ҳамда у бажараётган ишнинг амалий аҳамияти ҳисобга олинмоғи ке-рак.

Курс ишига берилган умумий баҳо студентнинг зачёт дафтар-часига қўйилади, лекин иш автори бу тўғрида ўртокларининг фикрини, бошқачароқ қилиб айтганда, жамоат фикрини билиши мақсадга мувофиқдир. Кўпчилик педагогика олий ўқув юртлари-да тадқиқот ишларига конкурслар ўтказиш яхши анъана бўлиб қолди: бундай конкурслар дастлаб кафедранинг ўзида, кейинча-лик олий ўқув юрти бўйича ўтказилади. Кўпинча бундай ишлар-нинг натижаси студентга республика ва бутуниттифоқ конкурс-ларида қатнашишга йўл очиб беради. Студентларни маънавий рағбатлантириш ва қизиқтиришнинг бошқа, яна бир фойдали во-ситаси конференция ҳисобланади. Студент ўз курсдошлари, кафед-ранинг ўқитувчилари иштирокида ўзи бажарган тадқиқот ишлари тўла баён қилинган текстни ёхуд ўша ишнинг қискартирилган вариантини ўқиб беради. Шу ҳам эҳтимолдан холи эмаски, пси-хологияга дойр курс ишини муваффақиятли топширган студентлар психология соҳасидаги тадқиқот ишларини давом эттириш иста-гини билдиришлари мумкин. Бундай қизиқишни қар томонлама рағбатлантириш керак. Психология соҳасида курсда олиб борил-

ган тадқиқот ишлари тажрибасидан фойдаланиб, студент яхшигина битирув дипломи ишини тайёрлаши ва ўзига ижодкор тадқиқотчи педагог номини олиши мумкин.

Бирок, ўқитувчилар студентларнинг мустақил ишлари устидан контролни ҳар қанча амалга оширмасинлар, бари-бир етарли бўлмайди. Студентлар ўз-ўзини контрол қилишга ўрганиб олишлари муҳим аҳамиятга эгадир. Ишни энг сўнгги марта қўриб чиқиб уни расмийлаштиришга алоҳида эътибор берилиши керак¹. Биринчи уринишда *яхтӣ* иш ёзиш — бу мумкин бўлмайдиган ишдир. Ҳатто Л. Н. Толстбйдек сўз усталари ҳам ўз асарларининг айрим жойларини, гоҳо/эса бутун бобларини қайта-қайта қўчириб ёзганлар. Лев Николаевич бир сафар ўз кундалигига шундай деб ёзиб қўйган эди. «Тузатмасдан ёзаман деган гапни калладан бутунлай чиқариб юбориш керак. Уч, тўрт марта бошқатдан ёзиб чиқиш — бу ҳали камлик қилади... Фикрлар қандай жойга тушаётганини ва тўғрилигини ўйлаб ўтирмасдан, қоралама қилиб ёзавериш керак, Иккинчи марта қўчирилганда барча ортиқча сўзларни чиқариб ташлаб ва ҳар бир фикрни ўзининг хақиқий жойига қўйиб

1. «...трип! керак. Учинчи марта қўчирилганда фикрларнинг ЦрЙқада тўғри ифода этилганлиги устида иш олиб бориш кўриш»².

ИШНИН |П | П <к> варианта ёзиб бўлингач, уни «тиндириб им .ниш уни бир-икки \лфт;| мобанида ўқимай ташлабқў-|чш керак. П|...г қайта у\Ш| чиқиляётган вақтда қуйидаги ишлари бажаршн ло.чпм:

1) темага бевосита алоқаси бўлмаган материални чиқариб ташлаш;

2) такрор жоиларни олиб ташлаш;

3) айтимокчи бўлган фикр тушунарли бўлишига хизмат қилмаётган сўз ва жумлаларни олиб ташлаш (масалан, «барча такрор жоиларни олиб ташлаш керак» деган жумладан «барча» деган сўзни бемалол олиб ташлаш мумкин);

4) тушуниш осон бўлиши учун узун-узун гапларни қисқарок қилиб бўлиб юбориш;

5) равишдошлин оборотлари ўзгартйриб, улардан қутулишга қаранял қилиш;

6) қар қил луғатларга муружаат қилиб, терминлардан тўғри фойдаланилганлигини аниқлаб чиқиш;

7) сўзларнинг тўғри ёзилганлиги ва тиниш белгилари тўғри қўйилганлигини аниқлаш;

8) қўчирмалар ва бошқа асарлардан олинган парчаларнинг тўғрилигини текшириб чиқиш;

9) терминларни, қисқартма сўзларни, ўлчов birlikларини қўлланишда бир хилликка риоя қилиб, ёзиб чиқиш;

¹ Каранг: Ашмарин Б. А., Хентов Р. Я. Методика самостоятельной работы.—., 1974.

² Толстой Л. И. Поли, собр.—М., 1937, 46- том, 244- бет.

10) саҳифаларни, жадвалларни, расмларни тўғри номерланган-лигини текшириш;

11) ишни бошқатдан яна кўчириб ёзиш, ўқиб чиқиш ва ўқиб келиш учун ўртоғига такдим этиш.

Студентларнинг ўқув фаолияти муваффақиятли бўлиши учун улар бажарадиган мустақил ишларнинг вақт жиҳатдан тўғри планлаштирилиши: планларни бир йилга, бир семестрга, келгуси бир ҳафтага мулжаллаб тузиб чиқилиши ҳамда ўқув меҳнатини оз вақт сарфлаб, юксак самарадорликка эришадиган қилиб уюштира олиш маҳоратини эгаллаш катта аҳамиятга эгадир. Шу жиҳатдан факультетда белгилаб қўйилган мустақил ишлар графигининг студентлар вақтида бажариб боришлари ва уларнинг ақлий меҳнат гигиенаси қоидаларига риоя қилишларининг роли каттадир.

Ї б ў л и м

ЁШ ПСИХОЛОГИЯСИ ВА ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯНИНГ УМУМИЙ МАСАЛАЛАРИ

1- тема. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг
„А рфедметей ва вазифалари

• / 4

/ Методик кўрсатмалар

Ёш психологияси ва педагогик психология — ҳозирги замон психология фанининг энг ривожланган соҳаси бўлиб, у одамнинг психик ҳаётининг табиати ва унинг қонуниятларини ёритиб берувчи умумий психология билан маҳкам боғлиқдир.

Рус педагогика фанининг асосчиси К. Д. Ушинский бундан юз йил муқаддам ўзининг «Одам тарбия предмета сифатида» деган асарининг муқаддимасида шундай деб ёзган эди: «Психология, ўзининг педагогикага яқинлиги ҳамда педагог учун ниҳоятда зарур эканлиги жиҳатидан бошқа барча фанлар ичида биринчи ўринни эгаллайди»¹. К. Д. Ушинский айниқса шундай бир фикрни алоҳида таъкидлаб бундай деган эди: «агар педагогика одамии ҳар жиҳатдан тарбиялашни истар экан, у энг аввало ўша тарбияланадиган одами ҳар томонлама билмоғи керак»².

Ёш психологияси ва педагогик психология бир-бирига маҳкам боғлиқдир, чунки уларнинг ҳар иккиси битта умумий объектни — улғайиб бораётган кишининг психик фаолияти ҳамда унинг ҳулқ-атворини тадқиқ этади. Лекин шунга қарамасдан, булар психология илмининг мустақил соҳаларидир. Уларнинг ҳар бйри ўз предмети ва ўз тадқиқот вазифасига эгадир.

Студентлар мазкур тема бўйича семинар машғулотида ва мустақил иш бажараётганларида улар психология фани мана шу соҳаларининг ҳар бирига тааллуқли предмет ва тадқиқот вазифалари ўртасидаги фарқни аниқ билишлари керак.

Ёш психологияси одамнинг психик ривожлашиш хусусиятларини онтогенезда (яъни организм-пииг вужудга келгандан бошлаб то умрининг охиригача бўлган индивидуал ривожлаиши йўлини) ўрганади. Ёш динамикаси, психик жараёиларнинг ривожланишидаги қонуниятлар ва етакчи омиллар ҳамда одам ҳаётий йўлининг турли босқичларида унинг шахсга хос бўлган хусусиятлар ёш психологиясининг тадқиқот предмети ҳисобланади.

Семинар машғулотида ҳозирги замон ёш психологиясининг асосий йўналишларини ёритиб бериш ҳамда (одамнинг психик

¹ Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания // избр. пед. соч.— М., 1974, 1-том, 260- бет.

² Уша жойда, 237- бет.

ривожланишини даврларга бўлиб чиқиш қоидаларига мувофик равишда) ёш психологиясининг болалар психологияси, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар психологияси, ўсмирлар психологияси, йигит-қизлар психологияси, катта ёшли кишилар психологияси деган тармоқларининг асосий характеристикасини қараб чиқиш керак.

Педагогик психология таълим ва тарбиянинг психологик қонуниятларини ўрганади. Ўқувчиларнинг билиш фаолияти ва уларнинг ақлий ривожланиши, билишнинг мулоқотга киришиш ва меҳнатнинг онгли субъектлари сифатида шаклланиб бориши педагогик психологиянинг тадқиқот предмети ҳисобланади.

Педагогик психология таълим ва тарбия жараёнида ўқувчилар ақлий фаолиятини бошқаришнинг форма ва методлари ўрганилади, билиш жараёнларининг, ирода активлигини ҳамда ўқиш ва ижтимоий фойдали фаолият соҳасидаги мустақилликни шакллантириш қонуниятлари тадқиқ этилади. Бундан ташқари, педагогик психология ўқитувчи меҳнатининг психологияси масалаларини, педагог ва ўқувчиларнинг мактаб коллективидаги ўқувчиларнинг ўзаро муносабатлари масаласини қараб чиқади. Таълим ва тарбия бериш психологияси ҳамда ўқитувчининг педагогик фаолият субъекти сифатидаги психологияси — булар педагогик психологиянинг асосий шохобчаларидир.

Тавсия этилган адабиётларни ўрганиш жараёнида ўсиб келаётган авлодни ўқитиш ва тарбиялаш жараёнларини оптималлаштириш учун аҳамиятли бўлган психология фанининг махсус соҳалари сифатида ёш психологияси ва педагогик психологиянинг пайдо бўлиши ҳамда ривожланиши тарихига алоҳида эътибор бериш лозим. Студентлар болалар психологияси ва педагогик психологиянинг асосчиси, буюк рус педагоги К. Д. Ушинскийнинг педагогик назария ва практика учун психологик билимларнинг роли тўғрисидаги фикрлари билан; Н. К. Крупскаянинг болаларга уларнинг психик ривожланишидаги ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларга индивидуал ёндашиш проблемасига бағишланган асарлари билан; А. С. Макаренконинг ўсиб келаётган инсон шахсининг бир бутун ҳолда шаклланиш қонуниятлари тўғрисидаги таълимоти билан; совет олимларининг ёш психологияси ва педагогик психологиянинг ривожланишига оид ҳамда уларнинг ўқитувчи, тарбиячининг педагогик малакасини такомиллаштиришдаги ролига оид (П. П. Блонский, Л. С. Виготский, С. Л. Рубинштейн ва бошқаларнинг) қарашлари билан танишиб чиқишлари керак. Семинар машғулотларида студентларнинг ўсиб келаётган инсон психикасини ривожлаштириш ва унинг шахси шаклланиши хусусида марксча-ленинча концепция тўғрисида қисқа ахборотлар тинглаш, шунингдек, таълим-тарбия беришнинг асосий психологик назариясини қараб чиқиш, ёш психологияси назариясини ва практикасини бузиб кўрсатадиган педагогик қарашларни танқид қилиш, ёш психологияси ва педагогик психологияни ривожлантириш соҳасида биогенетик ҳамда социогенетик йўналишларнинг моҳия-

тини танқидий равишда анализ қилиб чиқиш керак. Ёш психологияси ва педагогик психологияни ривожлантириш соҳасидаги биогенетик ва социогенетик йўналишларни қараб чиқиладиганда совет олимларининг тадқиқотларига таяниш лозим.

Совет психологлари (Б. Г. Ананьев, А. А. Бодалев, В. В. Давыдов, А. Н. Леонтьев, Б. Ф. Ломов, А. М. Матюшкин, А. В. Петровский, С. Л. Рубинштейн ва бошқалар) томонидан шу нарса аниқланганки, одам психологиясининг ривожланиши моддий ва маънавий маданият предметларида ўз аксини топган инсониятнинг социал тажрибасини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириб борилади. Бундай ўздаштириш одамнинг теварак-атрофдаги ҳаёт билан ўқиш, мулоқотга киришиш, меҳнат билан муттасил алоқад бўлиш ва ўзаро тўхтовсиз таъсир кўрсатиб туришини назарда тутати. Бундай шағшхта индивидда унинг ҳаётида содир бўладиган реал дунёнинг психик ақс этиш механизми, унинг ҳаётий позициясини барқарор қилувчи «мен» тушунчаси, социал ориентировкалар шаклланиб ва ривожланиб боради. Шахснинг ҳаётий позицияси ҳаёт ва фаолиятнинг актуал масалаларини ҳал қилишда унинг шахсини ғустақил ва актив ҳаракат қилишга тайёрлайди.

Совет психологлари ўқувчиларнинг билимларни эгаллаб олиш жараёнини актив психик фаолиятнинг натижаси сифатида қараб чиқадилар. Шу туфайли қабул қилинаётган ахборот ҳаракат программам ҳамда эҳтиёжларига тақрибан идрок қилиниб, тартибга солиб борилади. Уқиш жараёнида ўқувчи ҳаётий тажриба тўплаб боради, бу тажрибани бошдан кечиради, билимларни ўзлаштиради, булар ҳақида гапирди, уларни муайян бир структурага солади, сўнгра эса ташқи социал ҳатти-ҳаракатлари ҳулқ-атворида ўша билимлар таъсирини ўтказди. Боланинг, мактаб ўқувчисининг объектив ҳаёт билан бу ҳилдаги бир-бирига таъсир кўрсатиш жараёни ҳамда инсоният тўплаган социал тажрибани эгаллаб бориши ўқиш ва ўқишдан ташқари фаолият жараёнида ўқитувчи томонидан назорат, қилиб, тартибга солиб борилади. Умумий психология курсидан студентлар яхши биладиларки, одам ривожланишининг турли ёш босқичларида унинг социал тажрибаси, маънавий-ахлоқий тушунчаларининг шаклланиб қолган системаси, билимларини эгаллашдаги ёшга оид ва индивидуал имкониятларнинг унинг шахе йўналишини, қизиқиш ва интилишларини, майл ва қобилиятларини, социал ҳатти-ҳаракат ва ҳулқ-атвор мотивларини белгилаб беради. Бу ўринда шуни таъкидламоқ лозимки, социалистик жамиятда социал тараққиётнинг актив иштирокчиси бўлган янги инсон шахеини ҳар томонлама ривожлантириш учун барча шарт-шароитлар яратилгандир.

Боланинг психик ривожланишидаги барча босқичларда ўқувтарбия жараёнининг ҳамарадорлигини оширишда ўқитувчи шахси катта аҳамиятга эгадир. Мазкур темани ўрганишда студентлар эътибори ўқитувчининг ўқувчилар билан педагогик мулоқоти маданиятига қаратилиши лозим. Юксак маданиятли педагогик мулоқот боланинг психик ривожланиши ҳамда бола шахеининг

шаклланиши жараёнини самарали равишда бошқариб бориш имкониятини таъминлайди. Мазкур масалалар практикумнинг тегишли темаларида муфассал қараб чикилади.

Психологик масалалардан мустақил иш учун топшириқ сифатида фойдаланиш мумкин. Бу студентларга умумий психология курсида эгаллаган билимларини амалда қўлланиш имконини беради. Улар ёш психологияси ва педагогик психологиянинг предмети, вазифалари нимадан иборат эканлигини бу фанлар психологиянинг мустақил соҳаси эканлигини аниқроқ тасаввур қиладилар.

Бўлажак ўқитувчилар — студентларнинг психология соҳасидаги билимини такомиллаштиришда ҳамда уларда педагогик кўникама ва малакаларни шакллантиришда студентлар томокидан УНИРС (студентларнинг илмий-тадқиқот ишларини такомиллаштириш) ва НИРС (студентларнинг илмий-тадқиқот ишлари) факультетлари плани бўйича студентлар курсида олиб борадиган тадқиқот ишлари катта роль ўйнаши мумкин. Бу топшириқларни студентлар психология ўқитувчисининг раҳбарлигида мустақил равишда бажарадилар.

Семинар машғулотларининг планлари

Адабиётлар

Биринчи машғулот (семинар)

Психология фанининг мустақил соҳаси сифатида ёш психологияси ва педагогик психологиянинг вужудга келиши ва ривожланиши.

1. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг предмети ва вазифалари.

2. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг пайдо бўлиш ва ривожланиш тарихи (П. П. Блонский, Л. С. Вигодский, С. Л. Рубинштейн ва бошқалар).

3. К. Д. Ушинский педагогик назария ва практика учун психологик билимларнинг роли тўғрисида.

4. Н. К. Крупская ва А. С. Макаренко педагог-тарбиячи учун боланинг нёш хусусиятлари ҳақидаги билимларнинг аҳамияти тўғрисида.

5. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг шохобчалари.

Иккинчи машғулот (семинар)

Ҳозирги замон ёш психологияси ва педагогик психологиянинг ривожланишидаги асосий йўналишлар

1. Психик ривожланиш ва янги инсон шахсини шакллантиришнинг марксча-ленинча коцепцияси.

2. Совет психологларининг асарларида психиканинг ривожла-

ниш проблемалари (П. П. Блонский, Л. С. Вигодский, С. Л. Рубинштейн ва бошқалар).

3. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг ривожланишидаги биогенетик ва социогенетик иуналишларининг танқид-қилиниши.

4. Ёш психологиясининг назарияси ва практикасида педологик бузғунчиликларнинг танқид қилиниши.

5. Ҳозирги замон совет психологиясида таълим-тарбия ва тарққиётнинг асосий психологик назариялари.

Ленин В/ ^-'Материализм ва эмпириокритицизм (Тула асарлар тўплами, 18-тҷш, 13—32, 147—154-бетлар.

КПСС XXVII създининг материаллари. Т.: «Ўзбекистон» нашриёти, 1986.

КПСС Программаси (янги таҳрирда)— Т.: «Ўзбекистон» нашриёти, 1986.

Умумий таълим ва ҳунар мактабини ислох қидишнинг асосий йўналишлари: ҳужжатлар ва материаллар. Т.: «Уқитувчи» нашриёти, 1984.

Актуальные проблемы возрастной и педагогической психологии /Ф. И. Ивашченко, Я. Л. Коломинский таҳрири остида.— Минск: Высшая школа, 1980.

Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические сочинения /А. В. Петровский таҳрири остида. М.: Педагогика, 1979, 2-том, 8—117- бетлар.

Бодалев А. А., Ломов Б. Ф., Матюшкин А. М. Психологическая наука реформы школы // Вопросы психологии.—1984.—3-сони, 12—24-бетлар.

Возрастная и педагогическая психология /А. В. Петровский таҳрири остида.— Тузатилган ва қайта ишланган 2-нашри.— М.: Просвещение, 1979, 5—20- бетлар.

Возрастная и педагогическая психология /М. В. Гамезо ва бошқалар таҳрири остида.— М.: Просвещение, 1984, 10—46- бетлар.

Вигоцкий Л. С. Развитие высших психических функций.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960.

Давыдов А. А. Психологическая наука в школе // Вопросы психологии 1982, 6-сони, 21—315-бетлар.

Краткий психологический словарь / А. В. Петровский ва М. Я. Ярошевский таҳрири остида.— М.: Политиздат, 1985.

Крупская Н. К. Об учителе.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960, 141—144; 215—326; 256—258- бетлар.

Крутецкий В. А. Основы педагогической психологии.— М.: Просвещение, 1972, 5—8; 23—40- бетлар.

Лейтес Н. С. Возрастные предпосылки умственных способностей // Хрестоматия по психологии / А. В. Петровский таҳрири остида.— М.: Просвещение, 1977, 386—394-бетлар. »

Лихачев Б. Т. Воспитание личности развитого социалистического общества и задачи педагогики и педагогической психологии /Вопросы психологии.—1984, 2-сони, 5—19-бетлар.

Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии.—М.: «Наука», 1984. 77—130-бетлар.

Никольская А. А. Вопросы развития мышления в трудах П. П. Блонского // Вопросы психологии.—1967, 5-сони, 89—102-бетлар.

Никольская А. А. Психология обучения в трудах К. Д. Ушинского // Вопросы психологии.—1983, 6-сони, 92—103-бетлар.

Петровский А. В. Психологические взгляды П. П. Блонского // Советская педагогика.—1964, 5-сони, 113—121-бетлар.

Пилиповский В. Я. Псевдогуманистические концепции формирования личности в современной буржуазной педагогике // Советская педагогика, 1980, 9-сони, 123—128-бетлар.

Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии: Психологическая наука и дело воспитания.—2-нашри,— М.: Педагогика, 1976, 183—193-бетлар.

Смирнов А. А. Развитие и современное состояние психологической науки в СССР.—М.: Педагогика, 1975, 66—77; 147—179; 252—270-бетлар. •

Талызина Н. Ф. Теория поэтапного формирования умственных действий // Хрестоматия по психологии / А. В. Петровский тахрири остида.— М.: Просвещение, 1977, 425—431-бетлар.

Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания // Соч. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958, 5-том, 210—223-бетлар.

Маркова А. К. Актуальные проблемы педагогической психологии // Вопросы психологии.—1980, 6-сони, 5—16-бетлар.

Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания // Собр. соч. М.; Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1950, 8-том.

Щербаков А. И., Раед А. И. Управление умственной деятельностью учащихся как актуальная проблема педагогической психологии // Управление умственной деятельностью и умственное развитие учащихся.— Д., ЛГПИ, 1973, 3—9-бетлар.

Ярашевский М. Г., Анцыферова Л. Н. Развитие и современное состояние зарубежной психологии.— М.: Педагогика, 1974.

Муस्ताкил ишлаш учун топшириklar

Адабиётларни аннотациялаш ёки конспект олиш

Возрастная и педагогическая психология / А. В. Петровский тахрири остида.—Тузатилган ва қайта ишланган 2-нашри,— М.: 1979, 5—20-бетлар.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность.— М.: Политическая литература, 1975, 235—302-бетлар.

Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив.— А1: Политиздат, 1983.

Рефератлар ёки дакладларнинг темалари

1. Мактаб ислохотининг Асосий йўналишларидан келиб чикувчи педагогик психологиянинг актуал проблемалари.

2. Психик ривожланишнинг ёшга хос динамикам — ҳозирги замон ёш психологиясининг актуал проблемаси.

3. Бола тўғрисидаги: боланинг ривожланиши, ўқиши ва тарбияси ҳақидаги психологик билимлар системасида ёш психологияси ва педагогик психологиянинг ягоналиги.

4. К. Д. Ушинскийнинг «Педагогик антропология» деган аса-рида психиканинг ривожланиш проблемалари.

5. ЁШ психологияси ва педагогик психологиянинг ривожланишида П. П. Влонский,, Л. С. Вигодский ва С. Л. Рубинштейн психологик концепцияларининг роли.

6. Шахсларнинг' бири-бирини тушуниши ва унинг педагогик мулоқотдаги роли. /

Психологик масалалар ечиш

1-масала

Совет психология фани янги одам шахсини шакллантириш проблемасини марксизм-ленинизм позициясида туриб хал қилар экан, шахснинг эҳтиёжлари унинг активлигининг манбаи ҳисобланади, Деб ўргатади. Лекин социал мавжудот сифатидаги инсоннинг эҳтиёжлари туғма ҳисобланмайди, балки у одамнинг тева-рак-атрофдаги ҳаёт билан мақсадга қаратилган алоқага киришиш жараёнида, социал тажрибага эга бўлиш ва тарбия жараёнида шаклланади ҳамда ривожланади. «Шахснинг социал тажрибани ўзлаштириб олиш жараёни,— деб ёзади профессор А. В. Петровский,— шахснинг ички дунёси воситаси орқали амалга оширилади. Шахснинг ички дунёсида одам ўзи бажараётган ишга ҳамда ўзига нисбатан нималар бўлаётганлигига муносабат ифода этилади. Активлик шахе учун характерли бўлган хулқ-атвор мотивларида ҳамда характер усулларида намоён бўлади, янада кенгроқ маънода қарайдиган бўлсак — тева-рак-атрофдаги ҳаётни қайта ўзгартиришга қаратилган кўп қиррали фаолиятида намоён бўлади. Шахснинг ижодий активлиги унинг ҳаётий позициясида ифода этилади. Бундай позицияни одам ўзининг ҳаётдаги аҳволи ва тутган ўрнини онгли равишда тушунган ҳолда эгаллайди»¹.

Шахснинг ахлоқий жиҳатдан ўз-ўзини англаб ривожланишининг юксак даражаси — бу унинг онгли билиш субъект сифатидаги граждан етуклигининг ҳамда ҳаётни актив равишда ўзгартирувчи эканлигини кўрсатувчи энг муҳим омилдир..

И. Б. Шкарина билан А. Прохоровнинг' айтган фикрлари ва саволларига берилган жавобларни кунт билан ўқиб кўринг.

И. Б. Шкарина: «Уқитувчининг ижодкорлиги ҳеч қаерда ғоявий-тарбиявий ишлардаги қадар катта аҳамиятга эга бўлмаган. Биз тарихчилар ёшларнинг граждан етуклигини, улардаги коммунистик эътиқодни шакллантириш учун курашнинг биринчи саф-

¹ Общая психология: Учебник для студентов педагогических институтов /А. В. Петровский тахрири остида.— М., 1976, 97- бет.

лариди турамиз. Ёшларда империалистик пропаганданинг идеологияси хуружларига зарба бера олиш маҳоратини тарбиялаш, уларнинг ҳар қандай обивателларча фикрларини рад эта олиш ва барҳам беришга ўргатиш бизнинг бурчимиздир.

Албатта, биз ўқитувчиларнинг қўлида ғоят бой ғоявий хазина мавжуд: марксча-ленинча ғоявий назария, В. И. Ленин ҳаёти ва фаолиятининг буюк намунаси, партия ҳужжатлари (...) бизнинг ҳаётимиз, реал социалистик воқеликнинг ўзи ҳам шулар жумласидандир. Биз мана шу ғоявий бойликни ёшлар онгига эмоционал образли тарзда, кўрсатма куруллар орқали, ишонарли қилиб етказишимиз лозим. Қўл учиди ишлаш, биргаликда ишлаш, идеология ишида мутлақо йўл қўйиб бўлмайдиган ишлиштириш яхши тушунамиз.

Шунга қарамай, гоҳо ўқитувчи айтган сўзлар ўқувчининг онгига, юрагига етиб бормайди, «бекор» кетади.

Бу ўринда бизга душман бўлган идеология диверсияларини ҳам ҳисобга олмай бўлмайди. Улар бизга чет эллардан турли техника воситалари ва обивателларча суҳбатлар орқали етиб келади. Бундай суҳбатларни болалар уйларида ҳам кўча-қўйларда ҳам эшитадилар. Ўқувчиларни бундай ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига партиявий, синфий позицияда туриб онгли равишда баҳо беришга ўргатиш бизнинг бурчимиздир. Бунинг учун эса улар аёнлик, тарих, жамиятшунослик дарсларида амалга ошириладиган мустақил ишлар жуда зарурдир. Ўқувчининг фактларни бир-бирига таққослай олиши, анализ қила билиш, умумлаштириш, зарур ҳулосалар чиқара олиши — булар ғоят муҳим ишлардир.

- Ҳар бир ўқувчини яхшилаб ўрганишни ниҳоятда муҳим ишлардан ҳисоблайман. Болани ўрганганда у қандай ўқувчи бўлиб қўринишини эмас, балки аслида у қанақалигини билиб олиш зарур. Ҳар бир ўқувчининг қалбига қулоқ солиш — бу ижтимоий циклдаги предметлар ўқитувчисининг маҳоратини кўрсатувчи энг муҳим белгидир»¹.

А. Прохоров. «Қишлоқ жойларда кўпинча шундай гап қулоққа чалиниб туради: бизга клублар, Маданият саройлари қуриб берилсайди. Ха», булар керак, албатта. Лекин клубнинг ўзи ҳали маданият дегани эмас. Айтилик, кўчанинг чеккасидаги ёш нихолларни ҳеч ким синдириб кетмаса, мана бунинг маданият дейиш мумкин. Қишлоқ йигити джинси шим кийиб, қўлида транзистор ёки магнитофон кўтариб юрса, бу ёмон эмас, албатта, аммо, афсуски, ҳали бу — маданият деган сўз эмас. Худди ўша йигитнинг ўзи, айтилик, тракторчи бўлса-ю, гуллаб-яшнаб турган ўтлоқни пайхон қилмай, уни айланиб ўтса — мана бунинг маданият дейиш мумкин. Маънавий маданият оқими қишлоқдан шаҳарга, шунингдек, шаҳардан қишлоққа худди мақа шу даражада оқиб бормоғи керак»².

¹ Шкарина И. Б. Пусть дойдет до сердца //Учительская газета.—1980, 13 март.

² Прохоров А. На меньшее не согласны. / Правда.—1979, 24 апрель.

1. Уқувчи ёшларда граждан етуклиги ва коммунистик этикоднинг шаклланишини таъминлаш учун, тарбияланаётган ўқувчиларда империалистик пропаганданинг идеологик хуружларига зарба бера олиш маҳоратини тарбиялаш, обивателларча фикрмулоҳазаларга рад жавобини қилиб, уларга барҳам беришни ўргатиш учун совет ўқитувчиси қандай билим ва маҳоратга эга бўлиши кераклигини айтиб беринг.

2. Нима учун ўқитувчи ўз ўқувчиларини, муаллима И. Б. Шкарина ёзганидек, «улар қандай туюлса шундай эмас, балки» улар аслида қандай бўлса шундай билиш зарур» эканлигини исбот қилиб беринг.

/ 2-масала

Психология фани шахсни психик жараёнлар, хусусиятлар, муносабатлар ва одамнинг социал хатти-ҳаракатлардан иборат бир бутун функционал-динамик системани яхлит ҳолдаги кўриниши сифатида қараб чиқади. Кишининг табиат ва социал муҳит билан доимий ўзаро алоқага киришиш жараёнида унинг активлиги ортибгина қолмай, балки у бажарадиган иш шароити, фаолиятининг характерйга қараб (ўқиш, мулоқот, меҳнат) ўша киши шахсига хос барқарор сифатлар пайдо бўлади, социал тараққиётнинг онгли иштирокчисига хос индивидуал услуб шаклланиб боради.

Георгий Яковлевнинг «Она» деган хикоясидан олинган қуйидаги парчаларни қунт билан ўқиб чиқинг ҳамда берилган саволларга жавоб қайтаринг.

Г. Яковлев: «Қадим-қадимларда Донецк шахридаги Киров райони ўрни-тагида йўқ вақтларда, бу ерларни Собачевка деб аташган. Одамлар бу ердаги шахталардан қумирни қўлда — қумир чопадиган теша билан казиб, орқалаб ёр юзасига олиб чиқарди. У вақтларда на электр, на радио, на мактаб ва на клублар бор эди. Қунларнинг бирида ўн икки яшарли кизалок бу ерга ишга ёлланиш учун келди. Унинг бу ерга келишига сабаб, отаси шахтада ишлаб туриб ҳалок бўлди ва унинг еттита боласи етим бўлиб қолди. Шуларнинг ичида катта кизи — Дуся эди (...).

Кизалокнинг ниҳолдек қўлларига шунча куч қаердан келганига ҳайрон қоласан киши?! У зилдек тот аралаш қумир парчаларини икки қўллаб даст кўтарар ва ўзидан нарироқдаги яшикка отарди. Гоҳо бу яшик унинг назарида шунча чуқур бўлиб кўринар эдики, гўё унинг туби йўқдек туюларди. Буни қарангки, ўз вақтида пенсияга чиқиб кетмаган Қоролёва бутун ҳаётини меҳнат билан ўтказиб, ўз бахтини меҳнатдан топди. У ёши 87 га борганидагина пенсиясини расмийлаштирди. У ҳаётда «энг фахрли лавозимлар»да ишлади — плитачи, стволчи бўлиб ишлади, казиб олинган тупроқ аралаш хом ашёни саралаб қўмирини ажратди, ҳаммомда техничка бўлиб ҳам ишлади. Фақат фашистлар бу ерлардан қувиб юборилганидан кейин ва Қарағанда шахридан шахтёрлар қайтиб келишгач, Қоролёвани шахтадан уй-жой бўлимига комендант қилиб тайинлашди, лекин орадан бир ҳафта ўт-

гач у шахтага — кумир казишга ўтиб кетди. Узининг айтишига караганда: «Кўмирга — якинроқ бўлгиси келди».

Қарағандада уруш йиллари шахтага Алексей Стаханов бошчилик қилган эди. У чўрткесар, ишда ниҳоятда қаттиққўл киши эди,— деб эслайди уни Королёва, лекин шунга қарамай ҳамма уни яхши кўрар эди. Ҳеч ким унинг гапини икки қилмасди. Шахтада ишлар кўп бўлиб, Стахановнинг ортиқча вақти бўлмаса-да, лекин у маҳаллий ҳокимият бошлиқлари билан гаплашишга вақт топди ва, бу ерларга эвакуация қилиб келтирилган болалар учун шахта қошида ФЗО очишга муваффақ бўйди. Королёва эса хотин-қизлар кенгашини бошқарди, шахтага янги келганларни оталиққа -олди: уларнинг қандай кийиб, еб-ичгани, қандай яшаётгани ва ишлаётганлигидан хабардор бўлиб турди. Бу ерда у бажарган бекиёс ишлардан бири — болалар уйи куриш учун пул йиғишни ташкил этгани ва ўзи ҳам болалар уйи очгани бўлди.

Ишнинг оғири сменадан кейин бўлар эди. Чунки, ҳеч ким соат билан ҳисоблашмайдиган, сени сўраб-суриштирмайдиган вақтларда бажарилар эди. Шунга қарамай, одамлар уни доимо шодон кўришар эди. У ўзининг «делегат» қизил пешонабоғини танғиб олганча доимо одамлар орасида эди (...).

Ушанда, 43- йили Евдокия эвакуациядан кейин ўзи туғилиб ўсган Рутченковка қишлоғига қайтиб келди. У душманлар вайрон қилган жойларни кўриб «вой худойим-эй», деб ёқа ушлади. Ҳамма нарса бузилган-ёрилган, вайрон қилинган эди; шахтанинг ишланадиган жойларини сув босиб ётибди, асбоб-ускуналар йўк, кумирни ер остидан қандай қилиб казиб олишни билмай, бошинг котади. 17—17-бис шахтаси эса ҳамон ишга туширилмаган. Забойларда нима билан ишлашни билмайсан. Шунда Королёва уйма-уй юриб ўзига ўхшаган аёлларни тўплади. Улар саройларни, омборларни, қўйингчи, қайси бино ишга яроқлилигини қараб чиқишди. Кумир казишда ишлатиладиган 120 та белкурак ва 100 дан ортиқ катта ҳажмли белкурак, 150 тача шахтёрлар ламп-почкаси, кумир казийдиган кирка, чўкмор, насослар, моторлар учун турли хил запас қисмлари топиб келишди... Ушанда жонни жабборга бериб, белларигача сувга ботиб ишладилар. Шундай кийинчиликлар билан оз микдорда бўлса ҳам кумир казиб чиқардилар, яна ишдан кейин, қурилишга бориб ишлашарди. Ахир, бирорга ётоқхона ҳам, бокча-ясли, магазин ҳам бутун қолмаган эди-да... Ҳаммасини ўз қўллари билан бунёдга келтирдилар. Мана, шу ишларда Королёванинг хизматлари катта бўлди. Боя айтилган 17 шахардан дастлабки Бремсберг — яъни катта микдорда кумир казиб олинган қуни ҳамма бараварига,— бу Королёванинг ҳосили,— деб тан олишди. Кейинчалик кон хариталарида ҳам бу шахтани Королёваники деб кўрсатиб қўядиган бўлишди (...).

Бу аёл ҳар бир ишга кизиқиб қарайди... Бир кун слесарларнинг машҳур бригадирини қойиб берди: «Сен ударниксан. Хўш, нега бундай искирт юрасан?»— деди. У бўлса: «Онажон, ишимиз шунака, слесарлик, кора мой ичида юрамиз»,— деб жавоб берди.

Королёва ҳам бўш келмади: «Сени қара-ю, бригадирга ўхшамайсан. Яқинда одамлар сени,— ана олабўжи келяпти деб кўрсатиб, болаларни кўркитадиган бўладилар,— деди. Буни қарангки, эртасигаёк бригадир озода кийиниб, яна бўйнига галстук ҳам тақиб келди. Биров атайин қилгандек худди шу пайт авария тўғрисида хабар келиб қолди. Зудлик билан шахта ичига тушиб ишлаш керак. Мана шу тоза кийим-бош билан аварияни бартараф қилиб чиқди. Воқеани эслаб Королёва билан бирга роса қулишди...

Королёва шахар/йа область советининг депутаты, партком, шахтком аъзоси, лекин^ шуниси ғалатки, у ҳеч қачон минбарга чиқиб сўзламаган/агар' сўзламоқчи бўлса, пастда шундоқ биринчи қаторда ўтирган одамларнинг рўпарасида туриб олиб, айтилган масалалар тўғрисида, ҳаммани хаяжонлантирадиган муаммолар тўғрисида" гапиради. «Сиз гапирганингизда **хафа бўлган, эътироз билдирган** кишилар ҳам бўлганми?— деб сўрайман ундан. «Элай олмайман, чунки ҳақиқат гапирилса, ким ҳам унга қарши эътироз билдиради?—деб жавоб беради у.

Евдокия Фёдоровна 84 ёшга тўлганида сўнги марта район советига депутатлик мандатный олди. «Уфилларим бўлди энди,— деди у,— ёшларни сайлангиз. Мен бир активингиз қатори келиб шундай ҳам ёрдам бериб тураман» (...).

Королёванинг бутун ҳаёти совет Донбаси тарихи билан боғлиқдир. Қумир қазиб чиқариладиган ушбу районнинг тақдири ажойиб рус аёлининг кундалик ташвишларида ўз ифодасини топди. Шахта парткомининг секретари Королёванинг юз йиллик юбилейида худди шундай деб айтди,

Юбилейнинг ўзи эса район байрамига, кўхна Рутченковка байрамига қўшилиб кетди. «Кировский» шахтасининг кончидари меҳнат ваҳтасида туриб меҳрибон ая шарафига ишладилар.' Королёвани муборакбод этиш учун шахта Маданият уйига одамлар Донецкнинг ҳамма томонларидан тўпландилар, уларнинг кўплари аянинг нузли нигоҳини яна бир бор кўриш учун келгандилар.

Она президиумда ўзининг фақат тантанали байрамларида кийиб юрадиган шахтёрлик кителини кийиб **ўтирарди**. **Кителини** Ленин ордени, Меҳнат Қизил Байроқ ордени, «Хурмат белгиси» ордени «Шахтерская слава» нишонлари беэаб турарди. Бошига эса ҳар доим ўраб юрадиган ўша^кулранг рўмолини ўраб олган эди. У мажлис тўрида викор, билан ўтирарди. Теварак-атрофда эса унинг «фарзандлари» ўтиришарди. У ўз қувончини ҳам, ғам-андуҳларини ҳам, ташвишлари-ю, хаяжонларини ҳам шулар билан бўлишган, ҳеч қачон шон-шавкат тўғрисида, муқофотлар ҳақида ўйламан, ўзига шундай шон-шухрат ва муқофотлар келганидан эса хайрон бўлиб қолган эди. Чунки у оддий ҳаёт кечиради ва оддий одамлар учун яшар эди»¹.

1. Ҳикоя автори келтирган қайси фактлар Е. Королёва характерида мужассамлашган янги инсон шахсига хос ижобий хислатларни ҳаммадан кўра тўлароқ характерлаб беради.

¹ Яковлев Г. Мать // Правда, 1980, 6 январь.

2. Евдокия Королёванинг ҳаёт йўлидаги қайси босқичларда унинг актив ижтимоий-фойдали фаолиятга ундаган сабабларни кўрсатиб беринг.

3. Шахе фаолиятининг индивидуал услуги унинг ҳаётини муҳим ва ижтимоий аҳамиятга молик вазифаларни бажаришга қаратилган амалий фаолият жараёнида шаклланиши ва, ривожланиб боришини исбот қилиб беринг.

3-масала

Психология фани «болалик ва мактаб ёшида шахе тарбиянинг ҳал қилувчи таъсири остида шаклланиб боради, деб таъкидлайди»¹. Тарбия — бу мақсадлар аниқ таърифлаб берилган, таъсир кўрсатишнинг яхлит шахнинг шаклланишини, уни ижтимоий ҳаётга ҳамда ижтимоий-фойдали ишларга тайёрлашни таъмин этадиган махсус восита ва методлардан фойдаланган ҳолда бола фаолиятини тўғри ташкил этилишидир. Педагог-тарбиячи фаолиятини муваффақиятли равишда уюштириш учун ўқувчи фаолиятидаги ички психологик мазмунни ёритиб бериш маҳорати муҳим роль ўйнайди. Бундай маҳорат жараёнида ўқувчининг ривожланиши амалга оширилади, унинг ақл-идроки тиниклашади, унинг шахеига хос бўлган хатти-ҳаракат мотивлари, психик хусусиятлар шаклланиб боради.

Профессор С. Л. Рубинштейн ва Воронеж шаҳридаги 33-мактабнинг методист-ўқитувчиси Г. Слуцкиининг билдирган қуйидаги мулоҳазаларини кунт билан ўқиб чикинг.

С. Л. Рубинштейн: «Ташқи томондан қараганда болаларнинг ҳулқ-атворидаги бир хил ҳаракатнинг натижаси — улар томонидан муайян қоидага риоя қилиниши ёки қилинмаслиги, бирор хатога йўл қўйилиши ёки ўша хатога йўл қўйилмаслик мумкин. Агар ўша қоида, ўша хатонинг ички мазмуни очиб бериладиган бўлса, натижа моҳият эътибори билан турлича хатти-ҳаракат ва хатолар бўлиб чиқади. Мана, масалан, мактабгача тарбия ёшидаги боланинг ўз ўртоғи қандайдир бир қоидани бузилганлиги тўғрисидаги шикоятни ёки арзи бир хил ҳолларда ўша ўртоқ томонидан бузилган қоида ишонтириш воситаси сифатида ўз кучини сақлаб қолиши мумкин ва шундай йўл билан тарбиячи томонидан ўша қоиданинг тикланиши натижасида болада ҳам бу қоидага нисбатан ишонч мустаҳкамланиб қолиши мумкин. Бошқа бир хил ҳолда... бу қоида гурӯппада интизомни онгли равишда мустаҳкамлаш воситаси бўлиб хизмат қилиши мумкин. Гоҳо бу боланинг ўз манфаатлари учун очикдан-очик курашиш усулига айланиши; кейин эса — ўша хатти-ҳаракатни англаб, этилишига қараб ўз ҳуқуқи учун кураш усулига айланиши мумкин. Гоҳида бошқа бир болани ноқулай ахволга солиб қўйиш истағи билан амалга оширилган шикоят ҳам бўлиб чиқиши мумкин»².

¹ Крутецкий В. А. Психология обучения и воспитания.— М., 1976, 209-бет.
» Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии.— Иккинчи нашри М., 1976, 188- бет.

Г. Слуцкий: Хозир хар бир мактабда «тарбияси қийин» болалар билан ишлаш плани мавжуд. Уша планни бундай кўздан кечирар экансиз—эх-хе, унга нималарни ёзишмайди, дейсиз! Планда ўсмир шахсини ўрганиш, ҳаракатларини, қизиқишларини, ўзига хос хусусиятларини билиш: ҳам, боланинг оила аъзолари билан танишиш ва бошқа жуда кўп тадбирлар ўрин олган бўлади. Шундай экан, нима учун бундай планлар «харакатга келмайди»? Чунки планда кўрсатилган тадбирларнинг ба-рчаси одатда «ўртача» тая «у-мумий даражадаги тарбияси қийин» ўқувчиларга мўлжаллаб/тузилгандир. Модомики яхши тарбия олаётган ўқувчиларнинг ў^лари хар хил бўладилар-ку, «тарбияси қийин» болалар туғрисида нима гапириш мумкин? Бу ерда энди гап фақат характер туғрисида эмас, балки характернинг «Етти қават териси» ичидаги сир-асрорини билиб олиш ҳақида боради. Мана энди ўша қават-қават умумий планлардан келиб чиққан ҳолда боланинг характерини ўрганиб, уни тузасишга ҳаракат қилиб кўринг -чи.

Лекин барибир мана шу ишларнинг ҳаммасида қандайдир бир умумийлик мавжуд. Масалан, шу хилдаги ўқувчиларда масъулият хисси ривожланмаганлиги маълум. Биз, ўқитувчилар улар билан суҳбатлар ўтказишга, уларни ишонтиришга, уларни ўз бурчларини бажаришга чақирамиз. Биз яхшиликка даъват этаверамиз, улар эса... ўзгармай қолаверади.

Шундай вақтларда беихтиёр: энди куруқ талаблардан амалий ишларга ўтсак, яхши бўлмасмикан?— деган савол туғилади. Эсимда, кунлардан бир кун навбатдаги ЧП юз бериб, яъни болалар бир-бири билан муштлашгач, бу тўполонни бошлаган Андрейни синф деворий газетасида масхаралаб расмини чиқариб қўйишди. Кўриб жон-пони чиқиб кетган Андрей ўз иззат-нафсини ҳимоя қилиш учун синфдошларининг кўз ўнгида девордаги вар'акани олиб йиртиб ташлайди. Хўш, энди нима қилиш керак? Унга ахлоқ туғрисида насихат қилиб, уни уялтириш керакми? Йўқ, бу саволга болаларнинг ўзлари жавоб топишларини маслаҳат бердим.

Андрей билан жиддий гаплашиб унга: деворий газета муҳаррирдан, редколлегиядан кечирим сўрашини ва уч кун ичида деворий газетани тиклаб қўйишини буюришди. йигитча хузуримга шикоят қилиб келди, лекин мен отряд советининг қарорига тамомила қўшилишимни айтдим. Ана шундан кейин синфдаги болалар ўзларини ўз талабларига итоат қилмаган кишига таъсир кўрсатишга қодир коллектив деб ҳис қила бошладилар.

Андрейнинг ўзи ҳам алоҳида бир шароитга солиб қўйилди— энди у қилган иши нотўғрилигини тан олишга мажбур бўлиб қолган эди. Лекин бундай қилиш унга осон бўлмади. Мана, энди тасаввур қилиб кўринг— йигитча ўзини-ўзи қарикатура қилиши керак. Лекин у отряд советининг талабини бажарди. Шундай қилиб, синфдаги ўзаро муносабатлар тикланиб, йўлга солиб юборилди. Мен эса Андрейнинг раем қизишга қобилияти ўткир

эканлигини, устига-ушак у «нихоятда иродаси мустаҳкам одам» эканлигини ҳам айтиб қўйишни унутмадим.

... Гена дарсга тез-тез кеч қоларди. Кўпинча навбатчиликдан ўзбошимчалик билан кетиб қоларди, жамоат ишларини назар-писанд қилмасди. Биринчи қарашда булар жиддий камчиликларга ўхшаб кўринмаса-да, лекин тажриба ва практика шунини кўрсатмоқдаки, агар шунга ўхшаган «майда» камчиликларга эътибор бермайдиган бўлсак, вақти келиб улар жиддий тую олиб кетиши мумкин. Лекин айтинг-чи, ўн икки яшар болани қандай қилиб хулқини ўзгартиришга мажбур этиш* мумкин?

— Хўш, агар сизлар уни ўзингизга звено бошлиғи қилиб сайлаб қўйсангиз нима қиларкин?— дея эҳтиёткорлик билан болаларга гап ташлаб кўрдим.

— Кимни айтаяпсиз, шу Генани-я? Ахир у ҳамма ишни расво қилади-ку.

— Бир синаб кўринглар-чи. Сенга ишонамиз. Сен яхший йўл-бошчи бўлишинг мумкин, деб айтиб кўринглар-чи...

Генани звено бошлиғи қилиб сайлашди. Унда масъулият ҳисси пайдо бўлди. Бу ҳис ундаги ташаббус билан ғайрат, шижоатга қўшилиб ўсмирни нихоятда ўзгартириб юборди.

«Тарбияси қийин» ўқувчилар ҳар бир мактабда, ҳар бир синфда биз педагогларга озмунча ташвиш туғдирадиларми? Уларнинг кўпчилиги коллектив билан чиқиша олмайди. Уйда ҳам, оилада ҳам уларни эркалашмайди. Хўш, оиладан тортган азобларини биз ўқитувчилар енгиллаштирмасак ким енгиллаштиради, у бечоралар кимдан нажот кутади. Ахир, тарбияси қийин болалар кўпинча тарбияси ёмон бўлган оилалардан чиқади-ку. Боланинг ўзига, катта ёшли кишиларга, болаларнинг ота-оналарига яхши маслаҳатлар бериш, ёрдам кўрсатиш — бизнинг вазифамиздир»¹.

1. Авторлар болалар хулқ-атворидаги бир хил хатти-ҳаракатларнинг ички психологик мазмунини бир-биридан фарқ қилиши тўғрисида гапирганларида бола фаолиятининг қандай ўзига хос хусусиятларини назарда тутганликларини кўрсатиб беринг.

2. Нима учун бола фаолиятининг фақат ташқи натижасига асосланган ҳолда берилган баҳо етарли эмас ва кўп жиҳатдан юзаки ҳисобланади?

3. Бола фаолиятининг ички мазмунини чуқур тушунмасдан туриб, унинг олдига қўйилган вазифаларга муносабатини ҳамда боланинг хатти-ҳаракати мотивларини англамай туриб тарбиячи кўрсатадиган фаолият расмий бўлиб қолиши, яъни: у болани билмай туриб амалга оширган тарбиявий таъсир чораларининг натижасиз бўлишини исбот қилиб беринг. Шахсий кузатишларингиздан мисоллар келтиринг.

¹ *Слуцкий Г.* Заботы классного руководителя... И дать ответ гражданину // Учительская газета.—1980, 25 март.

Курс тадқиқотларининг темалари

1. Инсониятнинг социал тажрибасини эгаллаб олиниши — ақлий ривожланиш ва шахс шаклланишининг негизи.

2. Онтогенезда психик ривожланиш динамикасининг тадбиқ этилиши — ҳозирги замон ёш психологиясининг актуал проблемаси.

3. Нутқни идрок этиш ва тушуниш ақлий ривожланиш ва мактаб ўқувчисини таърибиялаш омили сифатида.

4. Уқувчиларнинг ҳамкорликда амалга оширган ўқув фаолиятида шахслараро муносабатлар ҳандай бўлишини ўқитувчи томонидан олдиндан аниқлаб олиниши — бу коллектив муносабатларни шакллантириш жараёнини бошқаришнинг энг муҳим шартидир.

5. Педагогик мулоқотнинг психологик хусусиятлари ўқувчиларни тарбиялаш жараёнини бошқариш воситаси сифатида.

2- тема.. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг методлари

Методик кўрсатмалар

Ёш психологияси ва педагогик психология кўрейда мазкур темани ўрганиш студентларни турли ёш даврларида бола, ўхувчи психикасини тадқиқ этиш методологияси ва методикаси билан таништиришни; турли методлардан тўғри фойдаланиш малакасини шакллантиришни ҳамда конкрет ўхув-тарбия вазифаларини ҳал этиш мақсадида мустақил равишда психологик-педагогик тадқиқотлар уюштириш кўникмасини ҳосил қилишни кўзда тутади.

Биринчи (семинар) машғулоти ёш психологияси ва педагогик психология соҳасида психологик тадқиқотлар ўтказишнинг асосий методологик принципларига бағишланади. Умумий психология курсида қараб чиқилган психологик тадқиқотлар ўтказишнинг методологик принциплари тузилиши, психологиянинг ҳар қандай соҳасида, шу жумладан, ёш психологияси ва педагогик психология соҳасида ҳам ўзгармай қолаверади. Мазкур машғулотда энг аввало *фан предмети билан тадқиқотнинг методологик принциплари мазмуни ўртасидаги алоқани* ёритиб бериш зарур.

Детерминизм принципи мазмуни ёритиб берилар экан, бунда боланинг психик ривожланиши детерминантининг ўзига хос хусусиятига эътибор бериш, шахсни шакллантириш жараёнида *таълим-тарбиянинг алоҳида ролини* кўрсатиб бериш керак. Психик фаолиятнинг ички ва ташқи шароитларининг бир-бирига нисбатлари планида, детерминизм принципини таълим-тарбия орқали таъсир кўрсатадиган энг муҳим омил сифатида анализ қилинар экан, буни *бола бош миясини ва унинг нерв системасини шакллантириш даражаси сифатида*, умуман, шунингдек, *ҳар бир*

ёш боскичида бола психикасини ривожлантириш даражаси сифатида қараб чиқиш лозим. Чунончи, шу нарса маълумки, ҳар бир ёш давларида рефлекторлик фаолияти ўзига хос хусусиятларга эга бўлади: бола ярим ёшга тўлгунича унда кўпроқ шартсиз-рефлекторли фаолияти устун бўлади, бола мактабга чиқишдан олдин, мактабгача ёшига яқинлашганида унда шартли рефлекслар шаклланади, бундан рефлекслар мактабгача ёшдаги бола фаолиятида предметли фаолият бошланиши билан боғлиқ бўлади, бир қатор шартли рефлекслар системаси вужудга келади ва хоказо. Психик фаолиятнинг рефлекторлилик назариясига мувофиқ «психик ҳодисалар индивиднинг, индивид миясининг ташқи дунё билан ўзаро алоқага киришиш жараёнида, ташқи дунёнинг мияга таъсир эта бошлаши натижасида вужудга келади»¹. Демак, у ёкибу ёш давридаги рефлекторли фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари, шунингдек, болага ташқи таъсирлар билан боғлиқ бўлади: яъни у билан мулоқотга киришиш хусусиятлари ҳамда унинг предметли ва ўқув фаолиятини қандай уюштирилиши ва бошқалар билан боғлиқ бўлади. Болани ўрганиш вақтида детерменизм принципнинг реализация қилиниши у ёки бу ёш даври учун характерли бўлган ҳам ташқи таъсирлар, ҳам рефлекторли фаолиятнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб борилишини таъминловчи тадқиқот учун зарур шарт-шароитларни вужудга келтирилишини назарда тулади.

Нихоят, ёш психологияси ва педагогик психология предмети-нинг ўзига хос хусусияти билан боғлиқ бўлган детерменизм принципнинг учинчи аспекти — *бу, психик ривожланишнинг аввалги боскичларининг бундан буёнги ривожланишига таъсир кўрсатишидир*. Бу олинган ижобий ва салбий самараларда ўз ифодасини топади, айниқса, салбий самаралар болани қайти ўқитиш ва қайта тарбиялаш проблемалари анализ қилинаётганда педагогик психология томонидан алоҳида тарзда қараб чиқилади.

Психика билан фаолият бирлиги принципнинг мазмунини ўрганилаётганда ёш психологияси ва педагогик психология нуктаи назаридан бир қатор марказий аспектларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчидан, *бу боланинг психик ривожланиши билан унинг ётақчи фаолияти уртасидаги*, яъни бола ривожланишининг мазкур боскичида, унинг шахсига хос бўлган психик хусусиятларнинг энг муҳим ўзгаришларига шарт-шароит яратиб берадиган фаолияти уртасидаги алоқадир. Бунинг исботини, яъни фаолиятнинг бола психикасининг намоён этилишига кўрсатадиган таъсирини Д. Б. Эльконин, В. В. Давидов ва бошқаларнинг тадқиқотларида кўрсатиб берилган. Масалан, мактабгача ёшдаги болаларнинг ўйин фаолиятини ўрганишда шу нарса аниқланганки, болаларнинг хулқ-атворларини беихтиёр мувофиқлаштириб туриш даражаси ўйин вақтида ўйиндан ташқари вақтлардагига қараганда анча юқори бўлар экан.

¹ Рубинштейн С. А. Бытие и сознание.—М., 1957, 9- бет.

Иккинчидан, педагогика психология чегарасида психика билан фаолият бирлиги принципи *болаларга таълим-тарбия бериш жараёнида болаларни ўрганиш принципига* кўчирилган экан. «Болаларни ўқитаётми,— деб ёзган эди С. Л. Рубинштейн,— уларни ўрганиш керак... Одамларни қайта тарбиялаш жараёнида уларни чуқурроқ ва конкретроқ тарзда билиб олиш мумкин»¹. Жуда кўп сонли тадқиқотларда, масалан, мактаб ўқувчиларининг тафаккури тадқиқ этилганда шу нарса исбот этилганки, тафаккурнинг у ёки бу жиҳатларига таъсир кўрсатишнинг махсус уюштирилган системаси Мўймунига, мақсадларига қараб тафаккурнинг тегишли хусусиятлари ҳам анча аниқ мақсадга қаратилган тарзда ривожланиб бораётган экан.

Учинчидан; -психика ва фаолиятнинг бир бутунлиги принципи боланинг психик ривожланишига тўла ва адекват баҳо бериш учун унинг уч хил фаолият тури чегарасига хулқ-атвори ва хатти-харакатларини кузатиш ҳамда анализ қилишни тақозо этади: а) фаолиятнинг етакчи формаси, б) янги, анча прогрессив фаолият шаклига етакловчи ҳаракат, в) «илгари шуғулланилган» фаолият шаклига қайтарувчи ва унинг белгиларини сақлаб қолган фаолият тури шулар жумласидандир.

Ёш психологияси ва педагогик психологияда мавжуд бўлган *объективлик принципининг* анъанавий мазмунида, шунингдек, яна бир қатор моментларни ажратиш кўрсатиш лозим: а) болаларнинг психик ривожланиш даражасига қараб уларни бир-биринга таққосланаётганда шахс характеристикаси мазмуни белгиланаётганида, унинг ўқимишлилик даражаси аниқланаётганда ва шу сингари маълумотлар тўпланаётганда социал-иқтисодий, тарихий ва этнопсихологик фарқларни ҳисобга олиш, б) таълим-тарбиянинг янги методлари, психик ривожланиш резервлари ва ҳоказоларининг самарадорлиги тадқиқ этилаётганда экспериментал ва контрол группаларнинг эҳтимол тутилган мақсимал даражадаги эквивалентлиги, в) ҳар бир ёш группасида таълим-тарбия тадбирларининг мақсад ва вазифаларига мувофиқ равишда тадқиқотлар методикасининг тўзиб чиқиши шулар жумласига киради;

Эксперимент материални анализ қилишда боланинг хулқ-атвори ва фаолиятига ҳамда унинг регуляцияларига алоҳида эътибор бериш ва бунда бола шахсини яхлит, бир бутун ҳолда қараб чиқиш лозим.

Ҳар қандай психик ҳодисани ёш психологияси ва педагогик психология жараёни сифатида ўрганиб чиқиш талабидан иборат *ривожланиш принципининг* анъанавий мазмунига яна уч хил координатлар системасида ўрганиб чиқиладиган талаблар кам қўшилади: эктогенез (конкрет кўзғатувчининг таъсирига жавоб тарикасидаги жараённинг ривожланиши ёки ҳодисаларнинг пайдо бўлиши) онтогенез ва тарихий генез шундай координатлар системасидир. I Бундай ёндашиш *акселерация* феномени (қис-туйғу

¹ Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии, М., 1976, 16-бет.

тажрибаси билан пайқаладиган ходисани англатувчи тушунча) ни ҳисобга олиш имконини беради. Бу турли йилларда тадқиқ этилган болалар психикасининг ривожланишини қиёсий тарзда анализ қилишда айниқса муҳимдир.

Ривожланиш принципини қараб чиқиладиганда шу нарсани кўрсатиб ўтиш муҳимки, ёш психологияси ва педагогик психологияга дойр олиб борилган тадқиқотларни амалга ошириш учун бир томондан — боланинг мана шу ўрганиладиган ёшдан олдинги даврига хос бўлган психик хусусиятлари тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш талаб қилинса, йқКинчй* «томондан — боланинг бундан кейинги ёш босқичларида ривожланиш тенденциялари тўғрисида ҳам тасаввурга эга бўлиш талаб қилинади. Ривожланиш принципини амалга ошириш деган сўз — бу боланинг психикасида содир бўладиган, яъни айти мана шу қараб чиқиладиган ёш даврида боланинг психикасида шаклландиغان ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда тадқиқот ўтказиш зарур деган маънони англатади. Бунини эса одатда психик ривожланишнинг актуал даражасини аниқлаш ҳамда унинг яқин келажакдаги ривожланиш зонасини белгилаш, яъни унинг потенциал имкониятларини аниқлашга дойр тадқиқот вақтида шарт-шароитлар яратилгандагина амалга ошириш мумкин бўлади.

Шу маънода тадқиқот методологияси методлари ҳамда тадқиқот методикаларининг бир бутунлиги тўғрисидаги масалани қараб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Психологик тадқиқотнинг методологик принциплари психикани диалектик-материалистик тушуниш позициясида туриб, боланинг психик ривожланишини ўрганиш учун асосий усул ҳисобланади. Шунинг учун бу масалани ўрганиш методи танланадиганда муайян методологик принципларга жавоб берадиган у ёки бу методнинг қай даражада фойдали эканлиги ҳисобга олинади. Психикани диалектик-материалистик позициядан туриб ўрганишни таъминлашда бир метод етарли бўлмаса, тадқиқот учун бошқа методлардан ҳам фойдаланилади. Чунинчи, агар тадқиқотчи фақат кузатиш методи билан чекланиб қолган бўлса, у ҳолда бундай методнинг маълум камчилиги: кузатишнинг пассивлиги, ходисанинг аниқ сабабларини аниқлашнинг иложи бўлмаслиги, кузатишнинг қайта тиклаб бўлмай микдорий ишлов бериш имкониятларининг чекланиб қолиши ва объективлик принципининг бузилиши хавфи пайдо бўлади. Шунинг учун тадқиқот ишларини планлаштирадиганда методологик принциплар методларни танлашнинг ва уларни беришига қўшиб олиб боришнинг асосий мезони бўлиб майдонга чиқади.

Методика у ёки бу методнинг амалга оширилишида асосий инструмент сифатида тадқиқотнинг конкрет вазифасини бажарилишига воситачилик қилади. Башарти планлаштириш босқичини тадқиқот мазмунининг назарий ишланмасига қиёс қилинадиган бўлса, у ҳолда методикаларни танлаш тадқиқот ўтказиш учун конкрет воситаларни аниқлаб олиш юзасидан бажариладиган иш босқичи ҳисобланади. Битта метод жуда кўп методикалар орқали

турмушга тадбик этилиши мумкин. Бунда уларнинг ҳар бириний одатда тор маънодаги вазифаларни ҳал қилиш учун тадбик этса бўлади. Чунончи, агар тадқиқотда суҳбат методидан фойдаланиш мўлжалланаётган бўлса, у ҳолда суҳбат программаси унинг ўз олдига қўйган мақсадига қараб, турлича бўлиши мумкин. Шунда бу мақсадли, муайян бир мавзудаги конкрет суҳбат бўлади. Бундай суҳбатни методика сифатида ҳам қараб чиқиш мумкин. Агар кузатиш методи баъзи ҳолларда темпераментнинг намоён, бўлишини ўрганиш учун.- фойдаланилса, бошқа бир ҳолларда ундан шахснинг ташкилотчилик қобилиятларини ўрганиш учун фойдаланилади. Бундай пайтда тадқиқотларнинг ҳар бирида .кузатиш программаси тадқиқот мақсадига бўйсундирилган бўлади ҳамда ҳар бири ўзича конкрет методикани ташкил қилади.

ЁШ психологияси ва педагогик психологиянинг методологик принциплари анализ қилинар экан, бунда уларнинг тадқиқот методларини танлашга ҳал қилувчи таъсир кўрсатишини айтиб ўтиш керак. Чунончи, ривожланишнинг олдинги босқичлари унинг кейингисига таъсирини ўрганиш ҳамда бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиш механизмларини ўрганиш учун тадқиқотнинг лонгитюд стратегияси зарур бўлади. Бундай стратегия қўлланилганда ўша синалаётган шахслар узоқ вақт мобайнида ўрганилади. Боланинг психик ривожланишидаги аниқ ёш нормасини белгилаш учун «кўндаланг кесимлар» деб аталадиган ҳамда лонгитюд методларини, бирига қўшиб олиб бориш керак. Укитишнинг ривожланиб боровчи самарасини аниқлаш учун кўпинча тадқиқотни ташкил этишнинг таққослаш-педагогик методларидан фойдаланилади. Боланинг психик ривожланиш резервларини: аниқлаш вазифасига ўрганилаётган бола шахсига хос бўлган хусусиятларни унда актив ва мақсадга қаратилган ҳолда шакллантириб бориш стратегияси кўпроқ даражада мувофиқ келади. Шунинг учун ҳам тадқиқотларни ташкил этаётганда таъкидловчи ва шакллантирувчи методларни бирига қўшиб фойдаланиш олдиндан мўлжаллаб қўйилади.

Амалий машғулотлар ўтказишда ёш психологияси ва педагогик психологиянинг у ёки бу методининг ўзига хос хусусиятига ҳамда метод техникаси қай даражада эгаллаб олинганлигига алоҳида эътибор бериш лозим. Бир томондан ёш психологияси ва педагогик • психология предметининг ўзига хос хусусияти ҳамда иккинчи томондан мазкур фанлар методологияси белгилаб берган тадқиқот стратегияси — асосий методлар олдига ўз талабларини қўяди. Чунончи, кузатишни ташкил этиш тадбири олдига қўйиладиган талаблар ўрганилаётган ҳодисанинг характериға, боланинг ёшига қараб бир-бирдан фарқ қилади. Бу талаблар яна тадқиқотнинг қайси стратегияси «лонгитюди методими» ёки «кесма» сими, қайси бири амалга оширилганлигига қараб ҳам фарқланади. Мана шу талаблар тўғридан-тўғри ёки инструментал кузатиш олиб бориш, ёппасига ёки танлаб кузатиш олиб бориш, ҳар кунги ишларни ёзиб боришнинг кундалик формасини қўлланиш керакми ёки белги-аломатлар жадвали ёрдамида ўр-

ганилаётган ходисани рўйхат қилиб бориш усулидан фойдаланган маъкулми эканлигини белгилаб беради. Худди шу йўл билан ёш психологияси ва педагогик психологияда эксперимент методига ҳам алоҳида талаблар қўйилади (синалаётган кишиларнинг ёши қанчалик кичик бўлса, бу талаблар шунчалик қаттиқ бўлади):

— эксперимент вақтида бола бажараётган ишнинг қизиқарлилиги;

— эксперимент процедурасининг қиска муддатлилиги;

— бир қанча ёш давлари мобайнида рағбатлантирувчи материалнинг ўз мазмунига кўра доимийлиги*(ёки рағбатлантирувчи материаллар сериясининг ўз мазмунига кўра эквивалентларга ажратиб тузиб чиқилиши);

— эксперимент вақтидаги фаолият давомида бажариладиган ишнинг расмий жиҳатларини ҳамда рўйхатга олинадиган томонларини эгаллаб олишнинг осонлиги;

— ҳар бир эксперимент топшириғининг синалаётган киши учун муваффақиятли яқунланиш имконияти (жуда бўлмаганда муваффақиятлидай бўлиб қўриниши).

ЁШ психологияси ва педагогик психологияда суҳбат методининг ўзига хослиги ҳам худди шунингдек, мазкур фанлар ўрганиладиган предмет томонида» белгиланади. Гарчи мазкур методга қўйиладиган талаблар расман умумий психологиядаги сингари бўлиб кўринса-да, аслида улар ўзгариб туради. Чунончи, болани ўрганишда синалувчилар билан алоқа ўрнатиш тўғрисидаги талаб деганда экспериментларнинг махсус маҳорати, яъни ҳар қандай бола билан тезда мулоқотга кириша олиши, умумий тил топа олиш маҳорати кўзда тутилади. Бу шундоқ ҳам тушунарлидир, чунки бола қанчалик кичик бўлса, у одамлар билан мулоқотга киришиш усулларини шунчалик камроқ билади, унда ҳали зарур социал хатти-ҳаракатлар ҳам етарли даражада шаклланиб улгурмаган, ҳозирча мулоқот нормалари ўзлаштириб олинмаган бўлади.

Синалаётган кишиларнинг жавобларини ёзиб боришга қўйиладиган талаблар ҳам ўзгаради: жавобларни экспериментаторнинг ўзи ёзиб бориши ёки боланинг кўзи тушиб турган ва бола қатта қизиқиш билан қарайдиган техника воситалари ёрдамида ёзиб боришга йўл қўйилмайди.

Ҳар бир амалий машғулотга дойр уй вазифаси кўзда тутилган. Бундай уй вазифаларида студентлар машғулотга тайёргарлик кўраётганларида танишиб чиқишлари лозим бўлган адабиётлардан ташқари яна амалий ишларни бажариш ҳам: тадқиқот программасини тузиб чиқиш, тадқиқотлардан парчалар танлаш, қузатишлар, экспериментлар, суҳбатлар ва шунга ўхшаш тадбирларнинг протоколларини анализ қилиб чиқиш ҳам кўзда тутилади.

Амалий машғулотни қуйидаги тартибда ташкил этиш мумкин: биринчидан, студентлар бажарган уй вазифаларининг анализини ўтказиш; иккинчидан практикумда мавжуд бўлган топшириқлар-

ни бажариш. Бу топшириқларни коллектив бўлиб бажариш, таклиф этилган эксперимент вазиятларининг анализи ва муҳокама-сини ташкил этиш мумкин, шунингдек, бу топшириқлардан студентларга бериладиган индивидуал вазифа сифатида ҳам фойдаланиш ва кейинчалик машғулотларда ўша топшириқнинг қай даражада тўғри бажарилганлигини текшириб чиқиш ҳам мумкин.

Топшириқлар шундай тузиб чиқилганки, улар нафақат у ёки бу методни шакллантириш имкониятини беради, шу билан бирга кузатиш, эксперимент, суҳбатларнинг ва шу сингари тадбирларнинг программасини ўқиш малакасини ҳам, ҳосил қилинган фактик материални идғаб, олиш малакасини, шунингдек, қўлга киритилган фактларни анализ қилиш ва интерпретациялаш имкониятини ҳам беради. Бундан ташқари, топшириқларда умуман ўша топшириқнинг мақсади ва вазифаларига мувофиқ келадиган тадқиқотларни ташкил этишга катта ўрин берилади. Шунинг учун методнинг ҳар бирини бутун тадқиқот системаси давомида қараб чиқиш таклиф этилади: бунда ўша методнинг қай даража мақсадга мувофиқлиги, методологик принципларга жавоб бера олиши, унинг камчиликларини конкрет тадқиқотларда қандай тўлдириш ўрганиб чиқилади.

Ҳар бир амалий машғулот учун етарли миқдорда топшириқлар берилади. Шунинг учун ўқитувчи у ёки бу студентлар группасида қандай топшириқни бажариш мақсадга мувофиқроқ деб ҳисобласа, ўша топшириқни танлай олиш имкониятига эгадир.

ЁШ психологияси ва педагогик психология курсини ўрганишда студентларнинг ўзлари мустақил олиб борадиган тадқиқотларни ҳам ташкил этиш мумкин. Бундай тадқиқотлар педагогик практика даврида ҳам ўтказилиши мумкин. Практикумда саккизта темага дойр ўқув тадқиқотлари ташкил этиш методикасига оид материаллар берилган. Дастлабки бешта мавзу ўқувчи шахсини ўрганиш методикасига бағишланди. Бунда турли ўқув-тарбия вазифалари: паст (юкори) ўзлаштиришга эришиш сабабларини аниқлаш, ўқувчини касб танлашга йўллаш ва унга касбга оид консультациялар бериш учун ўқувчини ўрганиш, уни! синф коллективининг ташкилотчиси сифатида ўрганиш, мактабгача тарбия ёшидаги болани у мактабда ўқиш учун қай даражада тайёр эканлигини аниқлаш мақсадида ўрганиб чиқиш назарда тутилади.

Олтинчи тема—синф коллективини ўрганиш ва унинг психологик-педагогик характеристикасини тузишдан иборат.

Икки тема дарё анализига бағишланади: улардан бири ўтказиладиган дарё конспектини психологик жиҳатдан асослаш тадбири сифатида бажарилади, иккинчиси эса—дарё ўтганидан кейин уни психологик анализи сифатида бажарилади.

Ўқув тадқиқотларидан мақсад—ўқувчиларни, коллективни, ўқув жараенини, психологик жиҳатдан ўрганиш асосида касбга оид вазифаларни ҳал қилиш кўникмасини шакллантиришдан, яъни илмий асосланган, ўқувчиларни психологик жиҳатдан ўрганиш вақтида олинган фактлар асосида ўқув-тарбия жараёнига

таъсир кўрсата олиш кўникмасини шакллантиришдан иборатдир. Ушбу мақсад студентларни ўқув тадқиқотларини ташкил қилинаётганда улар олдига қўйиладиган қуйидаги вазифаларда ўзининг аниқ ифодасини топмоғи керак: а) тадқиқотни унинг мақсадлари ва гипотезаларига мувофиқ тарзда планлаштиришга ўргатиш; б) зарур метод ва методикаларни танлай олишга ўргатиш; в) тадқиқотнинг методик мазмунини асослаб беришга ўрганиш ҳамда фактик материал йиғиш учун танланган методлар ва тадқиқотни ташкил этиш модели унинг олдига қўйилган вазифани хал қилиш, олға сурилган гипотезаларни текшириб чиқиш имконини беражагини исбот қилиш. *

Тадқиқотнинг программаси унинг вазифаларига мувофиқ равишда планлаштирилмоғи керак. Практикумда зарур назарий маълумотлар ва методик материаллар топиш мумкин бўлган адабиётлар кўрсатиб ўтилган.

Мустақил равишда бажариладиган ўқув тадқиқотларининг босқичлари:

1. Тадқиқот предметини назарий жihatдан ўрганиб чиқиш.

2. Урганиш объекта (ўқувчи ёки синф) тўғрисида олдиндан маълумотларни йиғиб бориш ҳамда гипотезаларни ифодалаш, уларни кейинчалик тадқиқотда текшириб кўриш.

3. Тадқиқот вазифасини белгилаш, тадқиқотни планлаштириш, уни ўтказиш методикасини танлаш. / .

4. Тадқиқотни ўтказиш.

5. Олинган фактларни анализ қилиш ҳамда тадқиқот гипотезасига мувофиқ уларни интерпретация қилиш.

Практикумда бажарилган иш тўғрисида ёзиладиган ҳисоботнинг схемалари берилган, уларда студентларнинг ўқув тадқиқотлари олдига қўйиладиган асосий талаблар қандай бўлиши кераклиги ҳам кўрсатиб ўтилган. Студентларни мана шу схемалар билан таништириладиганда тадқиқотлар вақтида олинган маълумотлар асосида ўқувчи ёки синф билан олиб бориладиган бундан буёнги ишлар учун тавсиялар тузиб чиқишга алоҳида эътибор бериш керак.

Семинар ва амалий машғулотларнинг планлари

Адабиётлар

Биринчи машғулот (семинар)

ЁШ психологияси ва педагогик психологияда методология, метод, методика ва уларнинг нисбатлари

1. Психологик тадқиқотнинг методологик асослари ва уларнинг ёш психологияси ҳамда педагогик психологияда амалга оширилиши (детерминизм принципи, психика ва фаолият бирлиги, ривожланишнинг объективлиги).

2. Ёш психологияси ва педагогик психологияда тадқиқотларни ташкил этиш методлари.

3. Ёш психологияси ва педагогик психологияда фактик материал тўплаш методлари ва методикаси.

4. «Кузатиш методи» деган мавзудаги машғулотга мустақил равишда тағёрғарлик кўриш учун топширик.

1-топшириқ

Уқувчиларнинг/уқув -фаолиятидаги уюшқоклигига оид ўзига хос хусусиятларни айиклаш мақсадида кузатиш машғулоти ўтказилади. Бунда' куйидаги вазиятлар танлаб олинади: а) ўқув машғулоти ўтказиладиган жойни дарсга тайёрлаш; б) математика ёки рус тили, жисмонии тарбия ёки меҳнат дарсида ўқитувчи томонидан берилган синф топширикларидан бирини бажариш; в) истаган икки ўқув предмети бўйича уйга берилган вазифани бажариш.

Саволлар

1. Нималар кузатиш предмети хисобланади?
2. Программа кузатишнинг мақсадига мувофиқ келадими?
3. Мазкур тадқиқотда қандай кузатиш туридан фойдаланилади?
4. Уюшқокликнинг яна қандай параметрларини кузатиш программасига қўшимча киритиш мумкин?

* * _

Кузатиш схемаси

*

Кузатиладиган вазият	ширикка му- ик келадиган ° лиятни ба- гга кириши- иган вақт	оширикнинг ова луна	о сий фаолиқ ақги	Синф ёиш вақти	К я I 1
Иш жойини дарсга тайёрлаш Математика ёки рус тили дарсида ўқитувчи берган топшириклардан бирини бажариш Жисмонии тарбия ёки меҳнат дарсида ўқитувчи берган топшириклардан бирини бажариш Уйга берилган вазифани бажариш	^ ,		-		

5. Шаклланиб бораётган шахе хусусияти сифатида ўқувчиларнинг уюшқоклиги тўғрисидаги ўзига хос жиҳатлар тўғрисида тасаввур ҳосил қилмоқ учун кузатишлар ўтказишнинг вақт графиги қандай бўлмоғи керак?

3-топшириқ

Кузатиш ўқувчиларнинг математика, география, рус тили дарсларидаги билим олишга бўлган қизиқишларини аниқлаш мақсадида ўтказилади. Схемада билишга оид қизиқишларнинг намоён бўлишининг шундай турлари кўрсатилганки, уларда кузатишларнинг ҳар бир вазиятини ёзиб олиш ва белгилаб қўйиш мўлжалланган.

Билишга қизиқишнинг пайдо бўлиш и	Кузатилаётган ўқувчиларда билишга , қизиқишнинг хусусиятл арн
<ol style="list-style-type: none"> 1. Эмоционал жавоб (иимага?) 2. Фикрни бир нуктага тўплаш, фаолият жараёнига берилиб кетиш (бошка ишларга чалғиш, қачон?) 3. Проблемали масалаларни ва бошка муаммоларни муҳокама қилишда ўз ихтиёри билан иштирок этишга бўлган интилиш 4. Бутун даре мобайнидаги активлик 5. Ўқитувчига (ўртокларига) берган саволлари 6. Эркин бажариладиган топшириқларни танлаб олиш 7. Муваффақиятга нисбатан— қувноклик, муваффақиятсизликка нисбатан ғамгинлик реакцияларининг адекватлиги 	

Саволлар

1. Мазкур кузатиш программаси орқали билишга қизиқишнинг қайси томонларини аниқлаш мўлжалланади?

2. Кузатиш учун белгиланган ҳар бир ишни программада конкретлаштириб қўйиш керакми (масалан, мимикага ва ҳаракатли жонланишга нисбатан, нутқ реакцияси ва шунга ўхшаш ҳолларга нисбатан эмоционал жавобни конкрет тарзда программада кўрсатиб қўйиш шартми?)

3-топшириқ¹

Лена деган (етти яшар) қизалоқнинг хулқ-аъворини икки бор параллел тарзда кузатиш натижалари ифодаланган қуйидаги ёзувларни кўринг.

* Г. И. Шчуканинг «Методы изучения и формирования познавательных интересов учащихся» деган мақоласининг материаллари асосида тайёрланган (Формирование познавательных интересов школьников) / Г. И. Шчукина таҳрири осяда.— Л., 1968).

¹ Басов М. Я. Избранные психологические произведения.—М., 1975.

Акт комери	I Кузатувчи	II Кузатувчи
1	Рахбар ста болаларни овкатга чакнрди.	Нина: «Лена, келиб жойингга ўтир»,—деб чакирди.
15	Лена секин- аста ўрнидан турди. Кружкани индамасдан қўлига олди. Ундаги чойни қошиқ билан .аралаштирди. 7 / ^	Лена дарров кела қолмайди. У навбатчи билан қисқа вақт ниманидир гаплашади, шовкин-сурон туфайли унинг гапи эшитилмайди, Витяга қараб алланималар дейди.
21.	Ўрнидан тўрди, стол атрофидаги болаларга бир қараб қўйди, боғча опага яқинлашиб: «Нон» — деди.	Ўрнидан туриб, шу жойда кимирламай қолди; ўз столига ва кўшни етолларга бир- бир қараб чикди. Тарбиячяга яқинлашиб ундан нон сўради.
22.	Яна бир неча болаларнинг нон сўраган овозлари эшитилди ва рахбар опа кай тарзда илтимос қилиш кераклигига болалар эътиборини қаратди-да: «Нима дейиш керак эди?» — деб сўрайди. «Опа-жон, менга.нон беринг», — дейди Лена.	Тарбиячи Ленанинг ёнига яқинлашиб келган вақтда у тарбиячига қараб: «Опажон менга нон , беринг», — деган илтимос билан мурожаат қилади.
24.	Бор овози билан «Раҳмат» — дейди.	Лена тарбиячи ёнига келиб сескингина «Раҳмат»— деб қўяди.

Саволлар

1. Кузатиш натижалари ёзилган ёзувларни таққослаб, уларнинг фарқини ва ундаги бир-бирига зид бўлган фикрларни топинг.
2. Турли кузатувчиларнинг бир хил хатти-ҳаракатлар тўғрисидаги ёзувида мавжуд фарқлар сабабини ва улардаги қарама-қарши фикрларни изохлаб беринг.
3. Кузатилаётган фактлардаги учрайдиган хатоларни қандай усуллар билан йўқотиш мумкин?

4-топшиқ¹

Қуйидаги икки кузатувчининг Тоня деган (бир ёш-у етти ойлик) кизчанинг хулқ-атворини кузатиш вақтида ёзиб борган ёзувларини бир-бирига таққосланг.

I кузатувчи: «Орқага қайтиб югуриб келаётган кизча бочка ёнига келганда акасининг ёзиб ташланган дафтарини топиб олди, тез ва кучли ҳаракатлар қилиб ярмигача ёзилган уч варақни йиртиб олди ҳамда варақ ушлаган қўлини олдинга узатган ҳолда кўтариб:

¹Басов М. Я.- Избранные психологические произведения. — М., 1975, 89-бет.

«Вв-ва-ва» деб ва яна алланималарни (гўё нималарнидир овоз чиқариб ўқиётган кишидек) такроқлади. Унинг юз ифодалари бир нуктага қаратилган — юз ифодалари жиддий кўринишда эди. Каравотча ёнига келиб тўхтайтиди, аллақандай қуйларғи ай-тиб каравотчани бир томондан иккинчи томонга бир маромда тебрата бошлайтиди».

II кузатувчи: «Бочка ичидаги ўйинчоқлар орасидан дафтарчани чиқариб олади, гўё ундаги ёзувларни ўқиётган киши қиё-фасига қиради».

*

Саволлар

1. Кузатувчилар ўзлари кузатган фактларни баён этганда қайси ёзув турларидан фойдаландилар?

2. (Баён этилган ҳодисаларнинг қайси турдаги ёзувлари қўлланилган вақтда кўпроқ объективликка қамда ахборот тўплашга эришилади?)

Асеев В. Г. О диалектике детерминации психического развития. // Принцип развития в психологии.— М.: Наука, 1978/21—• 38-бетлар.

Возрастная и педагогическая психология / под ред. А. В. Петровского.— М.: Просвещение, 1979, 5—19-бетлар.

Даниличева Н. А. Методы психологического исследования школьников в практике учителей 20—30-х годов // Вопросы психологии.—1976, 5- сони, 143—147- бетлар.

Костюк Г. С. Принцип развития; в психологии//^методические и теоретические проблемы психологии / Под ред. Е. В. Шороховой.— М.: Наука, 1969, 118—148-бетлар.

Логинов И. И. Имитационное моделирование в психолого-педагогических исследованиях//Вопросы психологии.—1980, 6-сони, 60—73-бетлар).

- • *Иккинчи, машғулот (амалий)*

Кузатиш методи

Мазкур машғулотга тайёргарлик кўриш давомида студентларнинг диққат-эътиборини кузатиш методининг умумий характеристикасига ҳамда ёш психологияси ва педагогик психологияда унга қўйиладиган талабларга бағишланган адабиётларни мустақил равишда ўрганиш зарурлигига; болаларни ўрганиш учун психологияга оид "адабиётлар орасидан мисоллар танлаш йўли билан кузатиш методидан фойдаланиш кераклигига; 30—45 минут мобайнида болалар (ёки тенгдошлар) ни кузатиб, уларни кузатиш методи талабларига мувофиқ равишда ташкил этиш зарурлигига қаратилади.

Мустақил равишда ўрганилган адабиётларни қамда бажарилган топшириқларни муҳокама қилиш машғулоти пайтида қуйидаги план асосида ўтказилади.

1. Кузатиш методининг характеристикаси ҳамда ёш психологияси ва педагогик психологияда ундан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари.

2. Кузатишнинг предмети, мақсади ва ехемаси.

3. Кузатиладиган фактларни рўйхатга олиб бориш усуллари.

4. Кузатиш материалларини таҳлил этиш ва интерпретация қилиш.

5. «Эксперимент методи» деган машғулотга мустақил тайёргарлик кўриш учун толширик бериш.

Басов М. Я. Избранные педагогические произведения.— М., Педагогика, 1975, 27—183- бетлар.

Возрастные особенности воли школьников / Пед. ред. В. И. Селиванова.— Рязань, 1971, 50—54, 76—85-бетлар.

Высотский А. И. Волевая активность школьников и методы её изучения.— Челябинск, 1979.

Менчинская Н. А. Развитие психики ребенка (Дневник матери).— М.: АПН РСФСР, 1955.

Опыт системного исследования психики ребенка/Под / ред. Н. И. Непомнящей.—М.: Педагогика, 1975, 126—132, 152—160-бетлар.

Петроченко Г. Г. Развитие детей 6—7 лет и подготовка их к школе.—Минск: Высшая школа, 1975, 100—101, 124, 139—140-бетлар.

Формирование познавательных интересов школьников / Под ред. Г. И. Шукиной.— Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. М. Герцена, 1968, 85—127-бетлар.

Якобсон С. Г., Пронина Н. Ф. Организованность и условия её формирования у младших школьников.—М.: Просвещение, 1976, 104—105, 161 — 162- бетлар.

Учинчи машғулот (амалий)

Эксперимент методи

Мазкур машғулотга тайёргарлик кўришда қуйидаги масалаларга алоҳида эътибор бериш лозим:

1. Эксперимент методининг умумий характеристикаси ва ёш психологияси ҳамда педагогик психологияда психологик экспериментга нисбатан қўйиладиган талаблар.

2. Психологик экспериментнинг структураси (экспериментатор, синалувчи кишилар, гипотеза, план, йўл-йўриқ, тажрибанинг бир-бирига боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган, ўзгарувчан, назорат қилинадиган ва назорат қилинмайдиган шарт-шароитлари).

3. Экспериментал тадқиқотнинг асосий босқичлари (гипотезани илгари суриш, методикани танлаш, экспериментни планлаштириш, экспериментни ўтказиш, олинган маълумотларни ишлаб чиқиш, анализ қилиш ва интерпретация).

4. Ёш психологитяси ва педагогик психологияда ўтказиладиган экспериментнинг асосий турлари (лабораторияда, табиий, психологик-педагогик усулда ўтказиладиган экспериментлар) ҳамда уларнинг кийсий характеристикаси.

Урапилган адабиётлар ва бажарилган топшириқларни анализ қилиш асосида машғулот пайтида қуйидаги масалаларнинг мухоамасини ўтказиш.

1. Эксперимент тадқиқот ўтказиш гипотезасига қўйиладиган талаблар.

2. Экспериментал тадқиқот ўтказишнинг*адекват методикаларини танлаш.

3. Экспериментни планлаштириш.

4. Ёш психологияси ва педагогик психологияда экспериментнинг ҳар хил турлари тузилишини анализ қилиш ва уларга баҳо бериш.

5. «Анкета ва тест методлари» деган машғулотни ўтказишга мустақил тайёргарлик кўриш учун топшириқ.

1-топшириқ

Мактабгача ёшдаги (4 ёшдан 7 ёшгача бўлган) болаларга эксперимент вақтида ўрганиш учун 15 та сўз ўқиб берилди ва болалардан ўша сўзларни қайта талаффуз қилиб бериш сўралди.

Сўнгра ўша болаларга (айрим предметлар тасвири ишланган) расмлар набори тақдим этилди, айтилган ҳар битта сўзни (бу сафар энди бошқа сўзларни) эслатиб қолиш ҳамда мазкур сўзни эсда яхшироқ сақлаб қолишга ёрдам берадиган тегишли расмни кўрсатиш таклиф қилинди. Кейин эса расмлар олиб қўйилиб, болаларга энди бояги сўзларни расмни кўрмай туриб тақдорлашни таклиф қилинди,

Тўрт яшар ва етти яшар болалар учун инструкция тузиб чиқинг.

2-топшириқ

Вербаль вариантыда «Ортиқчасини олиб ташлаш» методикаси асосида тафаккурни тадқиқ этишда фойдаланиш мумкин бўлган синалувчиларнинг минимал ёшини кўрсатинг:

— қартайган, кексайган, қувватдан кетган, кичкина, мункиллаган.

— жасур, айёр, кўркмас, баджаҳл, кескин.

3-топшириқ

Тадқиқотчи олдида лабораторияда эксперимент ўтказиш йўли билан II, IV ва VI синф ўқувчиларининг сўзлари ҳамда кўргазмали материалларни классификация қилишдаги ўзига хос психологик хусусиятларини ўрганиш вазифаси турар эди. Эксперимент бир хил схема бўйича ҳар бир ўқувчи билан индивидуал тадқиқот

олиб бориш тарзида ўтказилди. Болага тасодифий тарзда сочи-либ ётган 6X6 размердаги матрицалар шаклидаги айрим пред-метлар (соатлар, чизғич, термометр, велосипед, кайик, трамвай ва хоказолар) тасвири туширилган 36 та раем такдим этилди. Синалаётган боладан ўша боланинг нуқтаи назари бўйича ни-маси биландир бир-бирига ўхшаш расмларни танлаб олиш сўра-лади (бунда у бола нечта раемни олишини хоҳласа, шунча оли-ши мумкин). Бола расмларни группалаштириб бўлгач, ундан тан-лаб олинган расмлар-нимаси билан бир-бирига ўхшаш эканлиги-ни изохлаб беришни сўрайдилар. Сўнгра навбатдаги болалардан қолган расмларни танлаб группалаш таклиф қилинади. Группалаш ишлари материални тўла классификация қилиб чиқилгунича давом эттирилади.

Тажрибанинг биринчи қисми тамом бўлгач (орада 30 минут-лик танаффус қилиб олингач), болага карточкаларга 36 сўз ёзиб чиқилган набор такдим этилади. Шунингдек боланинг олдида 6X6 катталиқдаги матрицалар шаклида тасодифий тартибда жойлаштирилган, юқорида баён этилган топшириққа ўхшаган ишларни бажариш вазифаси қўйилади.

Саволлар

1. Эксперимент баёнини анализ қилиб чиқинг ва эксперимент натижасига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган қуйидаги: а) боғ-лиқ бўлмаган ўзгарувчан, б) тахмин қилинадиган боғлиқ бўлган ўзгарувчан, в) назорат қилинмайдиган шарт-шароитларни ажра-тиб кўрсатинг.

2. Юқорида баён этилган эксперимент схемасидаги мунтазам хатоларга олиб келиши мумкин бўлган асосий камчилик нима-дан иборат?

3. Экспериментни ташкил этишнинг мунтазам хатолардан хо-ли бўлган бошқа яна эҳтимол тутилган вариантыни таклиф қи-линг.

Аснин В. И. Об условиях надёжности психолого-педагогичес-кого эксперимента//Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И. И. Ильева, В. Л. Ляудис.— М.: Изд-во МГУ, 1980, 220—223- бетлар.

Возрастная и педагогическая психология / под ред. А. В. Пет-ровского.— М.: Просвещение, 1979, 19-бет.

Грбарь М. И., Краснянская К. А. Применение математиче-ской статистики в педагогических исследованиях: Непараметри-ческие методы.—М.: Педагогика, 1977, 26—29-бетлар.

Лазурский А. Ф. О естественном эксперименте//Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под Ред. И. И. Ильева, В. Л. Ляудис—М.: Изд-во, МГУ, 1980, 6—8-бетлар.

Мельников В. М., Ящюльский Л. Г. Введение в эксперимен-тальную психологию личности.—М.: Просвещение, 1985, 7—102-бетлар.

Общая психология /под ред. В. В. Богословского, А. Г. Ковалёва, А. А. Степанова.—М.: Просвещение, 1981, 36—38-бетлар.

Рамуль К. А. Введение в методы экспериментальной психологии.—Тарту, 1966, 3—41, 295—308-бетлар.

Теория и практика педагогического эксперимента / Под ред. А. И. Пискунова, Г. В. Воробьёва.—М.: Педагогика, 1979, 27—87-бетлар.

Экспериментальная психология / Под ред. П. Фресса, Ж. Пиаже.—М., Прогресс, 1966.—Вып. I и II.—99—155-бетлар.

Тўртинчи машғулот (амалий)

Анкета таркатиш ва тест-топширик бериш методлари

Машғулотга тайёргарлик кўриш

Тавсия этилган адабиётлар билан танишиш жараёнида қуйидагиларга эътибор бериш керак: а) анкета ва тест-топшириклар тузишга қўйиладиган асосий талаблар; б) анкета таркатиш ва тест-топширик беришнинг асосий қоида ва принциплари; в) анкета ва тест-топширикларни классификация қилиш принциплари, г) ёш психологияси ва педагогик психологияда анкеталар ва тест-топшириклардан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари.

Машғулот ўтказиш

1. Ёш психологияси ва педагогик психологияда қўлланиладиган анкеталарнинг анализи.

2. Ёш психологияси ва педагогик психологияда қўлланиладиган тест-топширикларнинг анализи.

3. «Сухбат методи» деган машғулотга мустақил тайёргарлик кўриш учун топширик бериш.

Анастаси А. Психологическое тестирование.— М.: Педагогика, 1982.— Кн. Г,— 31—50- бетлар.

Диагностика умственного развития дошкольников / Под ред. Л. А. Венгера и В. В. Холмовский.— М.: Педагогика, 1978, 7—54- бетлар.

Методы педагогических исследований / Под ред. А. И. Пискунова, Г. В. Воробьёва.—М.: Педагогика, 1981, 139—158, 159—214-бетлар.

Психологическая диагностика: Проблемы и исследования / Под ред. К. М. Гуревича.—М.: Педагогика, 1981, 5—48, 74—78, 197—216-бетлар.

Ядов В. А. Социологическое исследование: Методология, программа, методы.— М.: Наука, 1972.

1-топшириқ

Қуйида келтирилаётган анкетани анализ қилиб чиқинг ҳамда у нималарни баҳолаш имконини бериши мумкинлигиня, анкета саволлари кимларга мўлжалланганлигини аниқланг. Анкетадаги саволлардан ҳар бирига жавобларнинг учтадан вариантини тайёрлаб келишни таклиф қилинг (бошқача қилиб айтганда мазкур анкетани стандартлаштирилган анкетага айлантиринг); анкеталаштириш натижаларини сифат ва миқдор жиҳатдан ишлаб чиқиш усулларини тахлиф қилинг.

АНКЕТА

1. Уқувчи узоқ муддат ақлий меҳнат билан шуғулланадиган ҳоллар тез-тез бўлиб турадими?
2. Уқувчига «топширик» юзасидан саволлар берилганда бола кўпроқ қандай жавоблар беришни маъқул кўради?
3. Уқувчи кўшимча адабиётларни кўплаб ўқийдими?
4. Уқувчи ақлий меҳнат билан, боғлиқ ва ўзи учун қизиқарли ҳисобланган машғулотга қай даражада ҳис-ҳаяжон билан муносабатда бўлади?
5. Уқувчи тез-тез савол бериб турадими?¹

2-топшириқ

Саволларнинг ишончлилигини ошириш учун асосий саволлар рўйхатига яна бир қанча саволлар қўшиб қўйилади. Бу қўшимча саволлар одамларнинг асосий саволларга бераётган жавоблари қай даражада самимий эканлигини баҳолаш имконини беради. Қуйида мана шу «ёлғонлар шкаласи»га кирувчи саволларнинг бир қисми келтирилади. Болаларбоп қилиб тузилган ушбу саволлардан мақсад темпераментнинг икки хусусиятини: экстраверция — интроверция билан эмоционал ностабилликни аниқлаб олишдир (экстраверция — бу шахснинг теварак-атрофдаги одамларга, ташқи ходисаларга йўналиши. Бу — қизиқишларнинг субъектдан ташқаридаги объектга қўчиши демакдир. Интроверция — бу шахснинг ўз фикрлари, сезгилари, кечинмалари ва ҳистуйғуларига таяниши).

1. Сенинг жуда жаҳлинг чиқиб, тажанглигинг тутиб турадиган пайт бўладими?
2. Ҳар доим буюрилган ишларнинг ҳаммасини дарҳол сенга айтилганидек бажарасанми?
3. Сен қачон бўлса ҳам мактабда хулқ-атвор қоидаларини бузганмисан?
4. Сен қачон бўлса ҳам бирор марта ёлғон гапирганмисан?
5. Сен катталар буюрган ишни ҳар доим ҳам бажарасанми?

¹ Жавобларни қуйидаги китобдан қаранг: *Юркевич В. С.* Светлая радость познания.— М., 1977, 27-бет.

6. Уйда хўжалик ишларида сендан ёрдам беришни сўраганларида қандайдир бир сабаб билан уни бажара олмай қолган вақтларинг бўлганми?

7. Гоҳо-гоҳо мақтанчоқлик қилиб кўйишни ёқтирасанми?

8. Агар синфда ўқитувчи бўлмаса, баъзан шовқин соласанми?

Мана шу келтирилган саволларни анализ қилиб чиқинг ҳамда уларни нима сабабдан «ёлғончилик шкаласи»га танлаб олинганига асос бўлган сабабларни изохлаб беринг. Узингиз ҳам «ёлғончилик шкаласи» учун бешта савол таклиф қилинг.

Бешинчи машғулот (амалий)

Сухбат метода

Машғулотга тайёргарлик кўриш

Адабиётларни ўрганиш ва бундаё буёнги сухбат планини тузишда қуйидаги моментларга эътибор бериш керак:

1. Сухбат методининг афзаллик ва камчиликлари.

2. Сухбатнинг мазмуни (сухбат планининг мавжудлиги, сухбат планининг тадқиқот мақсадларига мувофиқ келиши).

3. Сухбатни ташкил этиш (синалувчи кишилар берган жавобларни ёзиб бориш усуллари, бир хилдаги тадқиқотларда ҳар хил синалувчи кишилар билан ўтказиладиган сухбатнинг мазмуни ва плани).

4. Синалувчи кишилар берган жавобларни анализ қилиш.

Сухбат методидан фойдаланиб ўтказилган тадбирлардан мисоллар келтириш.

Вопросы психологии личности школьника /Под. ред. Л. И. Божович, Л. В. Благонадежиной.— М: Изд-во АПН РСФСР, 1961, 170—187- бетлар.

Генетические проблемы социальной психологии / Под. ред. Я. Л. Коломинского, М. И. Лисиной.— Минск: Изд-во БГУ, 1985, 139—147- бетлар.

Обухова Л. Ф. Этапы развития детского мышления.— М., Изд-во МГУ, 1972, 41—70- бетлар.

Славина Л. С. Дети с аффективным поведением.— М.: Просвещение, 1966, 55—61, 72—74, 98—ИЗ-бетлар.

Машғулотнинг ўтказилиши

1. ЁШ психологияси ва педагогик психологияда сухбатнинг хarakterистикаси.

2. Тадқиқот программасидаги сухбатнинг мақсади.

3. Тадқиқот методи сифатида сухбатларнинг анализи.

4. «Фаолият маҳсулини ўрганиш методи» деган машғулотга мустақил тайёргарлик кўришга топшириқ бериш.

1-топшириқ

Тадқиқотчи суҳбат¹ жараёнида ўқувчилардан олинган жавобларни таҳлил қилиб чиққач, қуйидагича умумлашмалар ҳосил қилади:

— кичик ёшдаги мактаб ўқувчилари Никольенканинг барча асосий хатти-ҳаракатларини ажратиб кўрсатадилар;

— ҳар бир хатти-ҳаракатга салбий баҳо берадилар, чунки Никольенка қила олмайдиган ишларни бажарган эди;

— бундай хатти-ҳаракатни нима сабабдан қилинганлигини ажратиб кўрсатмайдилар;

— хатти-ҳаракат фактининг ўзини ҳамда унинг ахлоқ-одоб нормасига қай даражада мувофиқ келишини ажратиб кўрсатадилар;

— қаҳрамоннинг ўзи бундай салбий ҳаракатлардан изтироб чекишини ҳисобга олмайдилар.

/

Саволлар

1. Тадқиқотчи ўтказадиган суҳбатнинг мазмуни, мақсади ва умумлашмаларини қиёслаб кўринг.

2. Олинган умумлашмаларни кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларига хос бўлган хатти-ҳаракатларни баҳолашнинг ўзига хос хусусиятларини лозим даражада характерлаб бера оладиган омил сифатида қай даражада қараб чиқиш мумкин?

3. Суҳбат методи ёрдамида мазкур тадқиқот давомида олинган натижаларнинг ишончли бўлишини қандай шароитларда амалга ошириш мумкин?

2-топшириқ

Тадқиқотнинг мақсади: ўқувчиларнинг аффектив, яъни салбий изтироблари ҳамда шунга яраша, ҳулқ-атворнинг тегишли формалари вужудга келиш сабабларини аниқлаш. Бунда ўзига-ўзи баҳо бериш методининг хусусиятлари белгилаб берилган эксперимент методи билан бир қаторда суҳбат ўтказиш методидан ҳам фойдаланилди.

Суҳбатнинг мақсади: бола синфда ким бўлишни исташини (бунда синфда болага бериладиган жамоат топшириғи назарда тутилади) ва нима учун у бунга интилишини аниқлаш.

¹ Дубровина И. В. Психологический анализ оценки поступков подростками // Вопросы психологии личности школьника / Под ред. Л. И. Божович, Л. В. Благоняевой. — М., 1961.

* Бу топширик қуйидаги китобдан олинган материаллар асосида тайёрланди: Славин Л. С. Дети с аффективным поведением. — М., 1966.

1 - ПРОТОКОЛ

Экспериментатор
Хўш, болалар сени сайлашармикин?

Сен ўзинг нима деб ўйлайсан?
I

Узинг сайлашларини хоҳлармидинг?

Сайлашмаса, хафа бўлармидинг?

Очиғини айт, бошқаларни сайлашса-ю, сени сайлашмаса бирибир алам қилса керак-а?

Шурик А., 3- синф
— Билмадим.

— Билмайман, сайлаши ҳам, сайлашмаслиги ҳам мумкин.

Умунан майли эди, аммо унчалик хоҳламаётибман.

— Йўқ, йенга нима, менга шундай юрганам яхши.

— Йимага алам қилиши керак, ахир мен сайлашларини унчалик хоҳлаётганим йўқ-ку.

2 - ПРОТОКОЛ

Экспериментатор
Болалар сени сайлашадими?

Ким бўлишни хоҳлардинг?

— Нима учун?

— Команда бера оласанми?

— Хўш нималарни ҳила оласан?

— Гапингга киришмаса-чи?

Галя Т., 3- синф
Билмайман. 4

Мен юлдузча командири ёки ётоҳхонамиз бошлиғи бўлишни истайман.

Команда беришни яхши кўраман.

Албатта, бера оламан.

Болаларни сафга турғиза оламан, ҳамма болаларнинг айтилган ишларни қилиши • — пол ювиши, нарсадарни йиғиштириб қўйиши кераклигини айта оламан.

Киришади, бошликнинг гапини икки қилмасликлари керак, мен уларга буюраман.

3 - ПРОТОКОЛ

Экспериментатор
Сени сайлашларини хоҳлармидинг?

Ҳеч ким қилиб сайлашмас, сен хафа бўлмайсанми?

Женя В., 3- синф
Умунан, истар эдим, лекин мен ёмон ўқийман, мени сайлашмайди.

Нега хафа бўлишим керак. Узи ўйнагани вақтим етмаяпти-ку. Мен звено бош-

- лиғи бўлишни унчалик хохламайман.
- Хўш, сени ким қилиб сайлашларини хоҳлардинг?
- Ҳеч қандай ишга сайлашларини хохламайман. Менга интернатда шундоқ ҳам яхши, маза қилиб яшайман.
- Мабодо сени сайлаб-қўйишса-чи?
- Мен бунинчалик истамасдим. Борди-ю, сайлашса, ишлаган бўлардим.
- Ишлай олармидинг? /, У
- Звено бошлиғи бўлиб ишлай олардим, бу қийин эмас.

Саволлар

1. Сухбат протоколида олдиндан программалаштириб қўйилган ва сухбат давомида пайдо бўлган саволларни ажратиб кўрсатинг.
2. Тадқиқот ва сухбатнинг мақсадини, сухбат программасини таққослаб кўринг.
3. Программа ва сухбат ўтказишнинг бориши ушбу метод ҳўядиган талабларга жавоб берадими?
4. Сухбатнинг мақсадига мувофиқ олинган натижаларни умумлаштириб чиқинг.

Олтинчи машғулот (амалий)

«Фаолият маҳсули» ни ўрганиш метода

Машғулотга тайёргарлик қўриш (мустақил ишлаш учун топширик)

1. Уқув предметлари ёки мактабдан ташқари топширихларнинг истаган бири бўйича (ёзма. ишлар, расмлар, ўйинчоклар, синф газеталари, кузатиш кундаликлари, китобхон кундалиги ва бошқа шунга ўхшашлар) «ўқувчилар фаолиятининг маҳсули»ни танлаш.
2. Уқувчини ўрганиш мақсадига боғлиқ ҳолда «фаолият маҳсули» ни анализ қилиш планини тузиб чиқиш.
3. Уқувчи «фаолиятининг маҳсули»ни анализ қилиниши натижасида ўша ўқувчи тўғрисида олинган маълумотларни ёзма равишда баён этиб бериш.
4. «Фаолият маҳсули»ни анализ қилиш асосида олинган маълумотлар тўғрилигини тасдиқлаш учун янги методлар танлаш.

«Машғулотнинг ўтказилиши

1. «Фаолият маҳсули»ни ўрганиш методига характеристика бериш.

2. Қараб чиқиш объектлари ва уларнинг классификациям.
3. Тадқиқот вазифаларини ҳал қилиш мақсадида ўқувчиларнинг «фаолият маҳсули»ни анализ қилиш.

*1-топшириқ**

Ўқувчиларнинг математика- фанига бўлган қобилиятлари структурасини ўрганиш вақтида шартли мураккаблаштирилган масалалар таклиф этилган эди. Масаланинг шартли бир марта ўқиб берилди. Шундан кейин, ўқувчилар уни такрорлашлари керак эди. Ўқувчиларнинг жавоблари улар а*қлий фаолиятининг баъзи бир ўзига хос хусусиятларини ўрганиш учун материал сифатида хизмат қилди.

Масала. «Бир саёҳатчи мамлакатимизни 60000 км масофадан иборат Давлат чегараси бўйлаб айланиб чиқишни хаёл қилади. Агар у 1981 йилнинг биринчи январь кунини Дежнев бурунидан йўлга чиқиб, кунига ўн соатдан йўл босиб, соатига 4 км дан юрган ва сутканинг қолган вақтида дам олган бўлса, ҳозирги вақтгача у чегарани айланиб чиққан бўлармиди? Агар айланиб чиқиб улгурмаган бўлса, у босиб ўтиши керак бўлган яна неча км масофа қолган бўлади?».

Ўқувчи Л. В. нинг жавоби (4-синф). «Саёҳатчи бутун мамлакатни айланиб чиқишга қарор қилади. У 60 000 км. йўл босади... Ҳар кунини 4 соатдан йўл босиб, 10 соатдан дам олади. У 1981 йил 1 январда йўлга чиқади. ... Вой, эсимдан чиқиб қолди, масалада яна нима сўралганиди, ўзи? (ўқувчи рақамли маълумотларнинг деярли ҳаммасини эсда сақлаб қолган-у, аммо уларни бир системага сола олмаган).

Ўқувчи Г. К. нинг жавоби (3-синф). «Саёҳатчи бизнинг мамлакатимиз чегараси бўйлаб юриб, айланиб чиқмоқчи бўлган. Чегаранинг узунлиги 60 000 км. У ҳар кунини бир хил вақт — бир хил миқдорда йўл босади. У... йўлга чиқди... Қачон йўлга чиқганини унутдим. Ҳозир у ўз йўлини тугатдимми ёки яна бир қанча муддат йўл юриши керакми? (Масаланинг структураси. ва ундаги муносабатлар тўғри камраб олинган, бироқ барча конкрет маълумотлар эслаб қолинмаган).

Саволлар

Мазкур вазиятда тадқиқотчи учун нималар қараб чиқиш ва анализ қилиш объекти ҳисобланади?

2. Тадқиқотчи ўқувчиларнинг ақлий фаолиятидаги қандай ўзига хос хусусиятлар тўғрисида ахборот олиши мумкин?

3. «Фаолият маҳсули»ни ўрганиш методидан фойдаланган ҳолда тадқиқ этилаётган ўқувчининг ақлий қобилияти тўғрисида-

* Қаранг: *Дубровина И. В.* Изучение математических способностей детей младшего школьного возраста // Вопросы психологии способностей / Под ред. В. А. Крутецкого.— М., Педагогика, 1973, 18-бет.

ги маълумотларнинг объектив эканлигини қандай қилиб таъминлаш мумкин?

4. Келтирилган ёзувлар «Фаолият маҳсули»ни ўрганиш методининг қандай талабларига жавоб бера олмайди?»

2-топшириқ*

Тадқиқотнинг мақсади: мактабгача тарбия ёшидаги болаларда раем чизишга бўлган сенсор қобилиятни ва кўлни раем; чизишга мойил ҳаракатларга мувофиқлаштириш одатини мана шу қобилиятнинг бир компонента сифатида шакллантириб бориш. Мана шу шакллантириш эксперименти билан бир қаторда «фаолият маҳсули»ни ўрганиш методидан ҳам фойдаланилди: яъни шакллантириш экспериментининг босқичларига мувофиқ келадиган тарзда контрол расмлар чизиш кўзда тутилди. Мана шу расмларга қараб болада раем чизишга мойил ҳаракатлар қилишга бўлган қобилиятнинг ривожланиб бориш эффеќта ўрганилди.

Студентга тайёр раем кўрсатилиб, уни шархлаб бериш вазифаси топ'ШИрилади.

«Бо,б, похол ва кўллар» эртаги бўйича Дима С. (5 яшар) чизган раемга ёзилган шарх.

Дима С. раем чизиш учун берилган темани хурсанд бўлиб қабул қилади, персонажлар ҳаракатини кўз олдига келтириб, раем чиза бошлайди. Тасвирларни тушуниб, онгли равишда яратади. Ким, нима, қаерда жойлашганлигини изоклаб бера^ олади. Персонаж нима қилаётганлигини айтиб беради. Масалан, «Кумир юмалаб кетаяпти, у ўзини тўхтата олмай: «Вой»—деб кичкириб юборди,— дейди. Тасвирни қоғоз бетига яхшилаб туширади. Композицион жиҳатдан бутун саҳифа яхши тўлдирилган, мувозанат сақланган, бўш жойлар йўқ. Раем чизиш жараёки ўн беш минут I вақтни эгаллайди».

Саволлар

1. Юқорида баён этилган тадқиқот вазияти «Фаолият маҳсули»ни ўрганиш методининг қандай талабларига жавоб бера олади?

2. Урганилиши керак бўлган «фаолият маҳсули»ни яратиш жараёнига бериладиган шархнинг функцияси нималардан иборат?

3. Ёзилган шархнинг тадқиқот мақсадига қай даражада мувофиқ келишини баҳоланг, шарҳда қандай ахборот етишмаяпти?

* Бу топширик куйидаги китобнинг материаллари бўйича гузиб чиқилди: Генезис сенсорных способностей / под ред. Л. А. Венгера.—М., 1976, 202-бет.

3-топшириқ*

«Фаолият маҳсули»ни ўрганиш методи ташкилотчилик қобилятини ташкил этиш чоғида фойдаланилган эди. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларда ташкилотчилик қобилияти қанчалик эрта уйғонишининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш мақсадида кичкинтоиларга эртакни инсценировкасини ташкил этиш ва ўтказиш таклиф қилинади..

Тадқиқотчи томонидан болаларнинг ташкилотчилик фаолиятлари ёзиб борилган протокол билан таниши[^]. чиқинг:

«Гарик Р. (3 ёш-у, икки ойлик)—серғайрат, ҳаракатчан бола, нутки яхши ривожланган, катталар ва болалар билан тезда мулоқотга киришиб кетади, анчагина эртақларни биледи ва уларни яхши сўзлаб бера олади. Бунда у эртақ қахрамонларига хос имо-ишораларни қилиб, уларнинг овозини, ҳаракатлари ва ўзига хос томонларини ўхшатиб иамоийш қилади. Унга болалар билан бирор эртакни инсценировка қилиб кўрсатиш таклиф қилинганда, темани унинг ўзи танлайди ва: «Биз бури, эчки ва унинг болаларини ўйнаб берамиз»,— дейди. Узи стуллар олиб келади, уларни ўз билганича жойлаштиради ва ҳар битта стулга бир болани ўтказеди. Барча болаларни ўтказиб бўлгач Гарик ўз ўрнини эгаллайди. У болалар рўпарасига ўтириб олади-да, имо-ишоралар билан эртакни яхшилаб сўзлай кетади. Болалар диққатларини бир жойга тўплаб, эртакни қунт билан тинглайдилар. Шу вақт тарбиячи энди барча болалар ҳам ўйинда иштирок этишсин, дейди. Шунда Гарик нима қилишини билмай хайрон бўлиб қолди. Ва бирдан у, болаларни давра қуриб туришга чорлайди. Оғзаки нутки хали унчалик ривожланмаган болаларни қўлларидан тортиб даврага келтира бошлайди. У бир оз бўшашган холда ўртоқларига роль ижро этишни таклиф қила бошлайди, аммо группа ўйинини ташкил қилиб бўлмади.

Шунда Витя Б. (2 ёш-у 8 ойлик) ташаббусни ўз қўлига олади ва ўзи бури ролини бажаради, Гарикка эчки ролини топширади, юшқа болаларни эса эчки болалари ролига таклиф қилади ва шонч билан ўйинни давом эттиради, бу билан у ўз группасидаги болаларни чиндан ҳам яхши билишини амалда кўрсатади. Бу рақтда Гарик ўз ролини бажарар ёки болалар олдида хижолат йчекиб ўтирарди.

Саволлар

1. Тадқиқотчи учун қайси фаолият маҳсули қараб чиқиш объекта бўлиб хизмат қилади?
2. Юқорида келтирилган протокол «фаолият маҳсули»ни ўрганиш методи талабларига мувофиқ келадими?

* Бу топшириқ куйидаги китоб материаллари асосида тузилди. *Уманский Л. И. Психология организаторской деятельности школьников.— М., Просвещение, 1980, 121—122-бетлар.*

3. Протоколда қараб чиқиш объектный ҳамда унга ёзилган шарҳни бир-биридан ажратинг.

4. Юқорида келтирилган протоколни кузатиш протоколи сифатида қабул қилиш мумкинми? Нима учун? Келтирилган мисолни кузатиш методига киритиш мумкинми? Нима учун?

Мустақил равишда ўқув тадқиқотлари бажариш учун топшириқлар

1-топшириқ. Цяст ўзлаштириш сабабини аниқлаштириш м'аксадида ўқувчини ўрганиш

Инструкция

Ўқувчининг' ёмон ўзлаштиришига хилма-хил нарсалар сабаб бўлиши туфайли, бу соҳадаги тадқиқотни бир қолипга солиб бўлмайди. Бундан ташқари ушбу ишни яна шунинг учун андазага солиб бўлмайдики, бунда алоҳида олинган ҳар бир ҳолатда студент турли ёшдаги ўқувчилар билан ишлайди. Уларнинг ҳар бири бир ёки бир неча фандан ёмон ўзлаштиради; ўзлаштиришнинг паст даражада эканлигига бундан бошқа сабаблар ҳам таъсир этиши мумкин ва ҳоказо.

Шу муносабат билан ўқувчини тадқиқ этишнинг қайси йўналишда бўлиши ўша ўқувчининг дастлабки марта кузатиш вақтида ёмон ўзлаштириши сабаблари хусусида студентда қандай *гипотезалар* (пайдо бўлганлигига ҳамда шу гипотезаларга мувофиқ равишда экспериментал текшириш ўтказиш зарур бўлган қандай *конкрет вазифаларни* шакллантиришга боғлиқ бўлади.

Ўқувчиларнинг нима сабабдан паст ўзлаштиришини аниқлаш максатида улар фаолиятини ўрганишга бир қатор психологик тадқиқотлар (Н. А. Менчинская, З. И. Калмикова ва бошқалар) ни умумлаштириш натижасида тузиб чиқилган 1-схема «Умумий равишда ўқишдан орқада қолаётган болаларнинг детерминантлари» деган схемани асос қилиб олиш мумкин.

Детерминациянинг биринчи босқичи — бу *педагогик* босқичдир. Бу ерда кўрсатилган детерминантлар ўқувчи тўғрисида дастлабки маълумотларни тўплаш ҳамда тадқиқот гипотезасини шакллантириш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

(Иккинчи босқич — *психологик* босқичдир. Бу ерда кўрсатилган детерминантлар ўқувчини ўрганиш жараёнида экспериментал текширишдан ўтказиб олиниши керак.

Учинчи босқич — *нейтрофизиологик* босқичдир. Бу ерда кўрсатилган детерминантларнинг баъзи бирларини (масалан, олий нерв фаолиятининг типини) текшириб чиқиш мумкин. Лекин студентнинг асосий эътибори психологик босқичдаги детерминантларга тўпланиши керак.

Власова С. А., Певзнер А. С. Учителю о детях с отклонениями в развитии.— М.: Просвещение.—1967.

Егорова Т. В. Особенности памяти и мышления младших школьников отстающих в развитии.— М.: Педагогика, 1973.

Егорова Т. В. Использование методики «Простые аналогии» при диагностике задержки психического развития//психологическая диагностика, ее проблемы и методы / Под ред. К- М. Гуревича, В. И. Лубовского.—М.: АПН СССР, 1975.

Психологические проблемы неуспеваемости школьников / Под ред. И. А. Менчинской.— М.: Педагогика, 1971.

Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии.— М.: Прогресс, 1982.

Шванцара Й. Диагностика психического развития.— Прага: Авиценум, 1978.

2- т о п ш и р и к. Уқувчини юқори узлаштириш сабабларини аниқлаш мақсадида ўрганиш

Инструкция

Совет психология фанида шаклланиб қолган «ўзлаштирув» деган тушунча мазкур тадқиқотнинг назарий асосини ташкил этиши мумкин. «Узлаштириш деганда биз кишидаги интеллектуал хусусиятлар йиғиндиси (ансамбли) ни тушунамиз,—деб ёзади З. И. Калмыкова ва ўқув фаолиятининг махсулдорлиги (бошқа зарур шарт-шароитларнинг: билимлар дастлабки минимумининг, ўқишга нисбатан ижобий муносабатда бўлишнинг ва бошқа шунга ўхшаш шароитларнинг мавжуд бўлиши ва уларнинг нисбатан бир-бирига тенг келишида) мана шунга боғлиқ бўлади»¹. У боланинг онгли билим олишини, ўқиганларини умумлаштира олишини, билимларини кундалик ҳаётга мослаштира олишини, ўз фикрида қатъий, барқарор туришини, ақлий фаолиятда мустақил бўлишини шундай хусусиятлар қаторига киритади.

Тафаккур хусусиятини ўзлаштиришнинг асосий компоненти эканлиги бошқа тадқиқотчилар томонидан ҳам бирдамлик билан тан олинади (Н. А. Менчинская, С. Ф. Жуйков ва бошқалар). «Бироқ,— деб ёзади С. Ф. Жуйков,— узлаштириш ёлғиз тафаккур фаолиятининг сифатлари билангина чекланиб қолмайди. Билимларни, мақорат ва малакаларни эгаллаш — бу бошқа бир қатор психик жараён ва ҳодисаларни ҳам ўз ичига оладиган мураккаб бир фаолиятдир... Бунда "тафаккур ўзлаштиришнинг фақат бир компоненти сифатида майдонга чиқади»².

Тафаккур хусусиятини ўзлаштиришнинг компоненти сифатида ўрганиш билан бирга ўқувчининг ирода сифатларини, унинг эмоционал хусусиятларини ҳам тадқиқ этиш зарур. Боланинг ўқишга муносабати ҳамда унинг таълим вазифаларига мувофиқ ўз фаолиятини ташкил қила олиш маҳорати шунга боғлиқ бўлади.

Юқори ўзлаштиришга эришиш, одатда, у ёки бу ўқув предметини эгаллаб олиш вақтида намоён бўлади. Шуининг учун сту-

¹ Проблемы диагностики умственного развития учащихся / Под ред. З. И. Калмыковой.— М., Педагогика, 1975.

² Жуйков С. Ф. К проблеме диагностики, -обучаемости школьников Вопросы психологии.—1971, 5-сон, 86-бет.

Детерминация боскичлари	Шахсга оид ички сфера				Шахсдан ташқари сфера		
	Ўқишдагн >мумий колоқлилик				Ўқирувч ининг хулқи	Ота- оналарнинг хулқи	
Педагогии боскич	Ўқув фаолиятиниинг паст интенсивлиги	Ўқув фаолиятиниинг паст даражада самаралилиги	Кўп даре крлдириш	Дифференциал - ёндошишга амал килмаслик	Боланинг- сенсор ва нутк стимуляциясининг етишмовчилиги	Болага мехрибончилик ва ғамхўрчиликнинг ётишмаслиги • к - \	Нотўғри контрол хамда боланинг ютуғи ва камчиликларига кўрсатилган реакция
Психологик боскич	Ўқиш мотивларидаги шаклланмаганлик ва интизомсизлик	Эм оционал ирода сфера сининг бузилиши	Кўп сохада билимларнинг етишмаслиги	Ўқув малакалари вақўникмаларининг шаклланмаганлиги	Билишга бўлган қобилиятнинг паст даражада бўлиши		
Нейрофизиология боскич	Организмнинг умумий тарзда бўшашиб кетиши	Олий нерв фаолиятиниинг бўшашган тип	Эшитиш, кўриш, артикуляция сохасидаги бузилишлар	Бош ми я пўстлоғидаги микрожароҳатлар		-	

1-схема. Ўқишдаги умумий колоқлик детерминантлари

дентлар адабиёт ва рус тили, математика, тарих ва шу сингари фанларни эгаллашда юксак даражадаги ўзлаштиришнинг намоён бўлишига тегишли равишда таъриф бериб, ўз тадқиқотлари олдига қўйилган вазифани конкретлаштириб олишлари мумкин.

Тафаккур хусусиятлари, ирода хусусиятлари ва ўқувчиларнинг эмоционал хусусиятлари ўзлаштириш даражасини белгиловчи сабаблар бўлиши мумкин. Бинобарин, тадқиқот методикасининг танланиши ўқувчиларнинг шундай психик хусусиятларини ўрганиб чиқишни таъминламоғи керак.

— умумлаштириш, қайишқоклик, англа*нганлик, мустақиллик, тежамкорлик сингари хусусиятларни аниқлаш мақсадида тафаккур хусусиятини ўрганиш учун;

— эмоционал ҳолатларнинг ўзига-хос хусусиятларини, яъни билиш фаолиятига эмоционал муносабатда бўлишни, эмоционал муносабат йўналишини, эмоционал муносабат намоён бўлишидаги барқарорликни ўрганиш учун;

— ирода сифатларининг ўзига хос хусусиятларини, яъни вазминликни, интизомлиликни, мақсадга қаратилганликни ўрганиш учун шу сингари методикаларни танлаш зарур.

Ўқувчилар томонидан бундай хусусиятларни ўрганиш учун методикалар танлаш вақтида ўқув фаолиятининг натижалари: масалан, ўзлаштириш, тушуниш суръати, ўрганиб олиш тезлиги, билим ва малакалар кўламининг кенглиги ва бошқалар ориентир хизматини бажариши мумкин. Ҳолбуки, ушбу ишда ўқувчи шахсининг ўзига хос хусусиятларини аниқроғи юқори даражада ўзлаштиришга эга бўлган ўқувчи хусусиятларини ўрганиш вазифа қилиб қўйилган экан, у ҳолда табиий равишда ўқув фаолиятида яхши натижа кўрсатаётган ўқувчиларни танлаб олиш керак бўлади.

Берхин Н. Б. Особенности литературного творчества старшеклассников // Вопросы психологии.— 1975, 4-сон, 99—108-бетлар.

Дубровина И. В. Изучение математических способностей детей младшего школьного возраста // Вопросы психологии способностей. / Под/ ред. В. А. Крутецкого.—М.: Педагогика, 1973, 59-бет.

Жуйков С. Ф. К проблеме диагностики обучаемости школьников // Вопросы психологии 1971, 5-сон, 85—99-бетлар.

Калмыкова З. И. Методика диагностики обучаемости школьников/Проблемы диагностики умственного развития учащихся.—М: Педагогика, 1975, 39—68- бетлар.

Проблемы диагностики умственного развития учащихся / Под ред З. И. Калмыковой.— М.: Педагогика, 1975.

Сабурова Г. Г. Языковой вариант методики диагностики обучаемости (на материале английского языка). // Проблемы диагностики умственного развития учащихся.—М.: Педагогика, 1975, 94—114-бетлар.

Шапиро С. И. Психологический анализ структуры математических способностей в старшем школьном возрасте // Вопросы пси-

хологии способностей / Под ред. В. А. Крутецкого.— М.: Педагогика, 1973, 90—129- бетлар.

Юркович В. С. Индивидуальные различия в саморегуляции и обучаемость // Вопросы психологии.—1974, 4- сони, 84—95-бетлар.

Ягункова В. П. Об индивидуальных особенностях формирования литературных способностей у подростков // Вопросы психологии.—1970, 4-сони, 95—105-бетлар.

Якименская И. С. Развитие пространственного мышления школьников.— М., Педагогика, 1980, 147—209-бетлар.

3- т о п ш и р и қ/ Касбга йўллаш ,ва !касбга оид консультация
 бериш максатида ўқувчини ўрганиш

Инструкция

Тадқиқотни ташкил этиш бир томондан касб танлаётган кишининг шахси билан боғлиқ бўлган омилларни анализ қилишни, иккинчи томондан ўша касбнинг ўзига хос психик ва бошқа характеристикалари билан боғлиқ бўлган омилларни анализ қилишни назарда тутати. Бошқача қилиб айтганда ҳам субъектив, ҳам объектив омиллар баравар таҳлил қилиб чиқилиши керак. Уқув тадқиқотини тузиб чиқиш вақтида студент 2- схемадан фойдаланиши мумкин.

Субъектив омиллар	Объектив омиллар
Қизиқишлар, майллар Ота- оналарнинг фикри Ўртоқларининг фикри Жамиятнинг у ёки бу касбларга эҳтиёжи Қобилиятлар Ўқитувчининг фикри Ўқувчининг касб тўғрисидаги билимлари	Қуйидаги тип касбларининг психологик мазмуни: , одам- одам; %, одам-табиат; одам-тгхника; одам- белгили система; одам- бадий образ Ўқув юртининг типи, хунар- техника билим горти, техникум, ВУЗ

2-схема. Касбга дойр консультация бериш чоғида ҳисобга олиниши зарур бўлган омиллар

Атутов П. Р., Климов Е. А. Проблемы психологии обеспечения подготовки молодёжи к труду и выбору профессии // Вопросы психологии.—1984, 1- сони, 13—19-бетлар.

Брагина В. Д. Представление о профессии и самооценка профессионально значимых качеств у учащихся молодёжи // Вопросы психологии.—1976, 2- сони, 146—150- бетлар.

Гуравич Қ. М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы.— М., Наука, 1970.

Климов Е. А. Как выбирать профессию.— М., Просвещение, 1984.

Кудрявцев Т. В. Сухерев А. В. Влияние характерологических особенностей личности на динамику профессионального самоопределения.

Вопросы психологии.—1985, 1-сони, 86—93-бетлар.

Психолого-педагогическая профконсультация учащихся: Методические рекомендации / Под ред. Е. А. Климова.— Л.: ВНИИ профтехобразования, 1975.

Чебышева В. В. Психологические проблемы профориентации школьников. Вопросы психологии.—1971, 1-сони, 14—19-бетлар.

- 4-топширик. Синф коллеktivининг **ташкilotчиси** сифатида ўқувчи **шахсни** ўрганиш

Мазкур тадқиқот ўқувчи билан алоқа ўрнатишга қаратилган мўлжаллаш босқичини ёритиб беришни, унинг ўқитувчилар ва жамоат ташкilotларининг вакиллари билан олиб борадиган ташкilotчилик фаолиятига бериладиган баҳоларни аниқлаш, ўқувчи тўғрисида умумий маълумот тўплашни назарда тутати. Бу босқичда тўпланган материаллар студентнинг шахсан ўзи олиб борадиган тадқиқотлари учун асос бўлиб хизмат қилиши керак. Тадқиқотни планлаштиришда ўқувчини ўрганишнинг қуйидаги икки аспекти кўзда тутиш лозим: а) синфда шахсий ишлар ва умумий ишлар юзасидан болаларнинг ўзаро муносабатлари системасида ўқувчининг ўрнини аниқлаш; б) ўқувчининг шахсий фазилатлари ва унинг ташкilotчилик қобилиятини ўрганиш.

Студент биринчи ҳолатда социометрии методикадан фойдаланиши мумкин. Бу метод унга ўқувчининг факат статусинигина эмас, балки мазкур ўқувчининг синфдаги қанча ўқувчи билан ўзаро мулоқотда бўлиш миқдорини ҳам, синфдошлари нима сабабдан айни мана шу ўқувчини танлаганликларини ҳам аниқлаш имконини беради.

Ўқувчининг шахсий фазилатларини ўрганиш унинг ташкilotчилик қобилиятини ўрганиш билан бирга, шахс сифатида умуман бутун синфга қандай таъсир кўрсата олишини ҳам белгилаб бериши мумкин. Шунинг учун ўқувчи шахси қайси томонга кўпроқ йўналтирилганлигини аниқлаш, унинг характеридаги коммуникатив, ирода, ишчанлик сифатларини ўрганиш, шахсининг динамик хусусиятларини ўрганиш учун зарур бўлган методикаларни таклаш мақсадга мувофиқдир.

Ташкilotчилик қобилиятини ўрганиш учун махсус методикадан фойдаланиш ўрганилаётган ўқувчида бундай қобилиятларнинг намоеъ бўлишига оид индивидуал хусусиятларга характеристика беришга қўмақлашади.

Коллективга раҳбарлик қилишда кўпроқ қўлланиладиган услубларга характеристика бериш ҳамда ўқувчида ташкilotчилик фаолиятининг зарур' жиҳатларини шакллантириш юзасидан ишлаб чиқилган тавсияномалар ўтказилган тадқиқотнинг якунидан иборат бўлмоғи керак.

Тадқиқотни ўтказишни ташкил этишда 3-схемадан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Ташкилотчи-ўқувчи шахси тўғрисида умумий маълумот тўплаш ва у билан психологик алоқа ўрнатиш

I

Ўқувчининг ташкилотчилик ишига қай даражада тайёр эканлигини ҳамда ундаги ташкилотчилик тажрибаси қўламини аниқлаш

Синф коллективида иш юзасидан ва ўзаро шахсий алоқалар ўрнатиш системасида ўқувчининг ўрнини аниқлаш

I

Синф коллективи ташкилотчиси бўлган ўқувчи шахсининг қуйидаги хислатларини ўрганиш:

- а) шахс қобилияти қайси йўналишда эканлигини аниқлаш,
- б) характерологичи хусусиятлар (коммуникатив, ирода, ишчанлик, эмоционал сифатлари) ни ўрганиш,
- в) шахсининг динамик хусусиятларини ўрганиш,
- г) ташкилотчилик қобилиятларини ўрганиш

I

Коллективга раҳбарлик қилишда кўпроқ қўлланиладиган услубни аниқлаш

I

Ўқувчининг коллектив ичида олиб борадиган ташкилотчилик фаолиятини такомиллаштириш ва ундаги тегишли қобилиятларни ривожлантириш юзасидан тавсияномалар ишлаб чиқиш

3-схема. Синф коллективининг ташкилотчиси сифатида ўқувчи шахсини ўрганиш

Лутошкин А. Н. Как вести за собой. М.: Просвещение, 1986.

Руководство и лидерство / Под ред. Б. Д. Парыгина.— Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1973.

Уманский Л. И., Лутошкин А. Н. Психология и педагогика работы комсорга.— М.: Молодая гвардия, 1975.

Уманский Л. И. Психология организаторской деятельности школьников.— М.: Просвещение, 1980.

5-топширик. Мактабгача ёшдаги болани унинг мактабда ўқишга тайёрлик даражасини аниқлаш мақсадида ўрганиш

Инструкция

Тадқиқотни ўтказишда яна 4-схемани асос қилиб олиш мумкин. Тадқиқотни ўтказиш планлаштириладиганда қуйидаги уч группа омилларни ўрганиб чиқиш ҳисобга олинади: а) мактаб-

гача ёшдаги бола шахсининг хусусиятлари билан боғлиқ омилларни ўрганиш; б) боланинг билиш фаолиятига хос хусусиятлари билан боғлиқ омилларни ўрганиш; в) жисмоний ва психомотор ривожланишни ўрганиш билан боғлиқ омилларни ўрганиш.

Тадқиқот планини конкретлаштириш бола тўғрисида дастлабки ахборотларни тўплаш босқичида олинган натижаларга (ота-оналар билан ўтказилган суҳбатга, тадқиқотчи билан бола ўртасида ўрнатилган алоқага, тарбиячи билан суҳбат ўтказишга) боғлиқ бўлади.

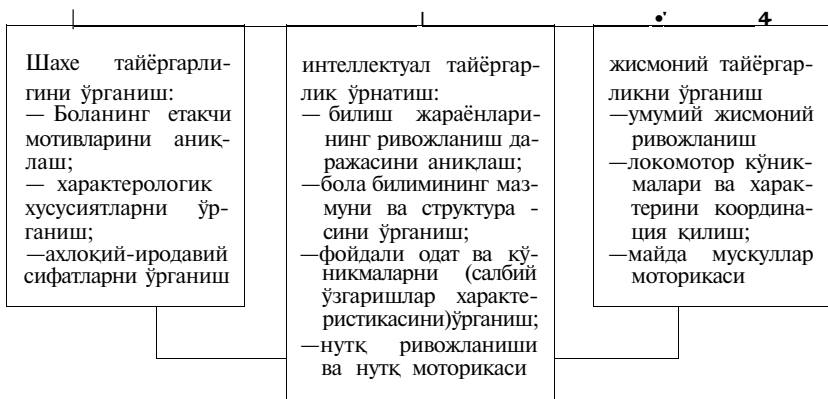
Тадқиқот гипотезасини ва унинг конкрет топшириқларини, вазифаларнинг шакллантирилишига қараб мактабда ўқитишга шахе тайёрлигини ўрганиш, унинг мактабда ўқиш учун интеллектуал тайёрлик даражасини ўрганиш ва шунга ўхшаш тадбирларни ўтказиш мумкин (4-схемага қаранг).

Болаларни мактабга тайёрлаш юзасидан ота-оналар ва тарбиячиларга берилган психологик-педагогик тавсияномалар мазкур тадқиқотни бажарилиш натижаси сифатида хизмат қилиши керак.

Ота- она лар ва болалар боғчаси тарбиячиси билан суҳбат ўтказиш (анамнез)

1

Тадқиқотчи билан бола ўртасида психологик ало-] ка ўрнатиш

Боланинг мактабда ўқишга кай даражада тайёр эканлигига бериладиган умумлаштирувчи баҳо

1

Болаларни мактабда ўқишга тайёрлаш юзасидан ота- оналар ва тарбиячиларга бериладиган психологик педагогик тавсияномалар

4-схем а. Болани мактабда ўқишга психологик жмхатдан тайёргарлик даражасини ўрганишнинг структуравий- функционал схемаси

Амонашямли Ш. А. Здравствуйте, дети!—М.: Просвещение, 1983, 16—46- бетлар.

Антропова М. В. и др. Мормофункциональные особенности детей 6 лет и гигиенические рекомендации по режиму их обучения // Новые исследования по возрастной физиологии.—1976, 1-сони, 5—7- бетлар.

Божавич Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте.— М., Просвещение, 1968, 207—246-бетлар.

Диагностика умственного развития дошкольников / Пар ред. Л. А. Венгера, В. В/Холмовской.— М.: Педагогика, 1978, 353—166- бетлар. • < с

Карпов Ю. В., Талызина Н. Ф. Критерии интеллектуального развития детей,—// Вопросы психологии.—1985, 2-сони, 52—59-бетлар.

. Мир детства. Дошкольник / Под ред. А. Г. Хрнпковой.—М.: Педагогика, 1979, 379—415-бетлар.

. Мухина В. С. Изобразительная деятельность детей как форма усвоения социального опыта.— М.: Педагогика, 1981, 40—58, 173—202- бетлар,

Петрочёнок Г. Г. Развитие детей 6—7 лет и подготовка их к школе.—'Минск: Высшая школа.—1975, 117—148-бетлар.

• Цветков С. А. Диагностика уровня готовности младших школьников к обучению // Вопросы психологии.—1985, 2- сони, 91—95-бетлар.

Шванцара Й. и др. Диагностика психического развития.— • Прага: Авиценум, 1978, 251—264- бетлар.

Укув тадқиқотларини (1—5-тояширикларгаи) бажаришнинг умумий схбмаси л

Ўрганиш учун ўқувчи танлаш. Ўрганишнинг маъсади

1. Мазкур ўқувчини танлаш учун асос бўлиб хизмат қилган ахборот (кузатиш натижалари) ва ўрганишдан кузатилган маъсад.

2. Кузатиш натижасида ўқувчи хулқ-атворида пайдо бўлиши эҳтимол тутилган салбий ўзгаришлар, ўқишдан орқада қолиш ўзлаштирмаслик ва ҳоказолар тўғрисидаги тахминлар.

3. Пайдо бўлган гипотезаларга мувофиқ ўқувчини ўрганишнинг белгиланган конкрет вазифалари.

Ўқувчи тўғрисида умумий маълумотлар

1. Ойлавий муҳитга характеристика (ота-оналар, улар қиладиган асосий ишлар, ижтимоии активлиги, оиладаги ўзаро муносабатлар, ўқувчи ва унинг ўқув фаолиятига муносабат, уйга берилган вазифаларнинг бажарилишини назорат қилиб бориш, ўқитувчининг танбехларга билдирилган реакцияси, мактаб билан алоқа ва шунга ўхшашлар).

2. Уқувчининг саломатлиги: анатомик-физиологик текшириш маълумотлари, сурункали касалликлар ва уларнинг бола психикаси ривожланишига таъсири, психомоториканинг хусусиятлари.

3. Уқувчининг синф коллективида тутган мавкеи:

— мазкур синф коллективининг ўзига хос хусусиятлари (ривожланиш даражаси, ижтимоий активлиги, жамоатчилик фикри, анъаналари ва ҳоказолар);

— синф структураси (реал ва формал структура), ўқувчи синфда мавжуд бўлган қайси гурпуага мансуб ва нима учун;

— синфдаги шахслараро муносабатлар* системасида ўқувчининг ўрни.

4. Уқув фаолияти:

— ўзлаштириши ва унинг сўнгги 1—1,5 йил ичидаги динамикаси;

— турли ўқув предметларига муносабати (ўқитувчиларнинг ва ўқувчининг ўз фикри бўйича);

— ўқувчининг қизиқишлари ҳамда унинг ўқиш ва ўқишдан ташқари фаолиятда намоён бўлиши.

Тадқиқот методикалари, протокол ва натижаларнинг анализи

1. Тадқиқот методикаларининг тадқиқотнинг гипотеза ва вазифаларига мувофиқ келиши.

2. Натижаларни изохлаш.

3. Уқувчини ўрганиш чоғида олинган маълумотларга асосланган ўқув ёки тарбия ишларини ташкил этиш тўғрисида тавсиялар.

4. Тадқиқот пайтида олинган маълумотларни синф раҳбарининг фикрига қиёслаб кўриш.

6 - т о п ш и р и қ . Синф коллективининг психологик-педагогик характеристикаси

Коллективни ўрганиш вазифалари. Стажёрлик практикаси давомида студент ўзи ишлаётган синф коллективини ўрганиб ҳамда унинг психологик-педагогик характеристикасини тузиб чиқиши керак.

Маълумки, синф коллективи шаклланиб боради ва ривожланиш даврида у баъзи бир босқич ва даражалардан ўтади. Синф коллективининг вужудга келиши ва унинг ривожланиб бориши ички ва ташқи омилларга боғлиқ бўлади. Масалан, фаолият мазмуни коллектив ичида ишлаб чиқиши ҳам, баъзан шу коллектив аъзоси бўлмаган шахс томонидан берилган топшириқ ҳам бўлиши мумкин. Ёхуд коллективни жипелаштириш дастлаб ташқаридан туриб (синф раҳбари томонидан) амалга оширилиши ва шундан кейингина коллектив ичидаги кучлар 'харакатга келтирилиши мумкин.

Синф коллективининг вужудга келиши ҳамда ривожланиб бориши тарбиячи-ўқитувчининг бевосита иштироки ва таъсирида ўтади, айна чокда унинг роли мураккаб ва масъулиятлидир, Баъ-

зан у коллективнинг аъзоси хисобланса, баъзида у маслаҳатчи ролини, учинчи бир ҳолатда эса кузатувчи вазифасини бажаради.

Студент ўзига бириктириб қўйилган синфда ўқитувчи ва синф раҳбари сифатида иш олиб бориши керак. Бунда эришган муваффақияти студентнинг ўша синф коллективини: унинг составини, ташкилий тузилишини, фаолият мазмунини, ҳаётий нормалар, кимматдорликлар, анъаналарни, коллективнинг қанчалик жипс-лашганлигини ва шу коллектив ҳаётининг бошқа бир қатб раҳбарлари қай даражада тўлиқ ва чуқур билиб олганига боғлиқ бўлади. Шуларнинг натижаси ўлароқ синф коллективининг ривожланиш даражасини белгилаб беради.

Синф коллективини ўрганиш юзасидан қуйидаги йўналишлар бўйича инГолйб бориш мақсадга мувофиқдир.

1. Синф тўғрисида умумий маълумотлар.
2. Коллективнинг структураси,,,
3. Коллективнинг ишлари ва уларнинг бажарилиши.
4. Коллективнинг ривожланиши.

Кўрсатиб ўтилган йўналишлардан келиб чиққан ҳолда иш программаси таклиф этилади.

1. *Синф тўғрисида умумий маълумотлар*

Район, нечанчи мактаблиги, синф. Ўқувчилар (ўғил болалар, қиз болалар) комсомол аъзолари сони. Еши. Синфнинг коллектив сифатида мавжуд бўлган даври.

2. *Коллективнинг структураси*

Расмий. структура, староста, комсорг ва бошқалар. Улар ўртасида вазифаларнинг тақсимланиши. Бир-бирига бўйсуниб системаси. Норасмий структура: ўқувчиларнинг ваколати, етакчилари, расмий ва норасмий структуранинг нисбатлари (мое келиши — мое келмаслиги). Синф коллективи ичидаги группалар, уларнинг пайдо бўлиш манбалари ва яшаш шароитлари. Синф коллективининг мактаб ва параллел синфлар коллективи билан алоқаси.

3. *Коллективнинг ишлари ва уларнинг бажарилиши*

Коллектив фаолиятининг мазмуни (асосий ишлар, уни ҳар бир ўқувчи аниқ билиши). Асосий ва оралиқдаги вазифалар — топшириқларнинг нисбати. Асосий ишнинг вақт бўйича ўзгариши (унинг доимийлиги — ўзгарувчанлиги). Коллектив ишларни бажариш вақтида жипс-лашганлик даражаси. Коллектив фаолиятининг мазмуни ва иш усуллари белгилаш вақтидаги ташаббус манбалари. Коллектив аъзоларининг топширилган иш учун масъулият даражаси.

4. *Коллективнинг ривожланиши*

Танқид, ўзи-ўзини танқиднинг мавжудлиги, унга ўқувчиларнинг муносабати. Синфда юз берадиган конфликтлар: уларнинг қанчалик тез-тез бўлиб туриши ва ҳал қилиш усуллари. Структурадаги ўзгаришлар ҳамда синф фаолияти мазмунининг ўзгариши. Коллективнинг ривожланиш даражаси.

Коллақтиини ўрганиш методикаси. Синф тўғрисида маълумотга эга бўлишда хилма-хил усуллардан фойдаланиш лозим. Умумий маълумот олиш мақсадида энг аввало синф раҳбари ва ил-

мий мудир, тарбиявий ишлар бўйича директор ўринбосари, мазкур синфда машғулот ўтказадиган кишилар билан, комсомол ташкилотининг секретари (пионер вожатийси) билан суҳбатлашиш керак. Улар берган маълумотлар умумлаштирилиши зарур (бир қатор фикр-мулоҳазаларда таъкидлаб ўтилган характеристикаларни ажратиб кўрсатиш ва уларнинг ўзига хос ҳамда хилма-хил эканлигига эътиборни қаратиш лозим),

Асосий маълумотларни шахсан даре ўтказаётган ҳамда синфдан ташқари тадбирларни амалга ошираётганда ўтказадиган ўқув-тарбия ишлари давомида олиш лозим. Практикант асосий иш методи сифатида кузатиш, суҳбатлашиш, анкета тарқатиш ва социометрия методларидан фойдаланади.

Кузатиш

Вазифа: Календарнинг қизил санасига бағишланган синф тадбирлари (йиғилишлар, кечалар, культпоходлар) ни тайёрлаш ва ўтказишда ўқувчиларнинг ташаббускорлигини, уюшқоклиги ва синфнинг жипелашганлик даражасини аниқлаш.

Кузатиш вазияти: ўқувчиларнинг мактабдаги ва мактабдан ташқаридаги фаолияти..

Планнинг мазмуни

1. Тадбирни ўтказиш тўғрисидаги ташаббусни биринчи бўлиб ким бошлади.

2. Мазкур таклифни синфдаги барча ўқувчилар қўллаб-қувватлаб қабул қилдиларми?

3. Уша тадбирни тайёрлаш ва ўтказишда вазифалар қандай тақсимланди.

4. Бунда синфнинг расмий раҳбарлари (староста, комсорг) нинг роли қандай бўлди?

5. Норасмий бошлиқларнинг роли қандай бўлди?

6. Тадбирни ташкил этиш ва ўтказишда мактаб ўқувчиларининг амалда қандай иштирок этганликлари (топширикни бажаришга оғринган болалар бўлдими, агар бўлса, сабабини кўрсатиш).

7. Тадбирни тайёрлаш ва ўтказишда болалар қандай қийинчиликларга дуч келдилар, уларни қандай енгдилар?

8. Утказилган тадбир таҳлил қилиндими? Агар таҳлил қилинган бўлса, қандай хулосалар чиқарилди?

9. Кузатиш давомида практикантнинг тутган позицияси (ишга киришиб кетганлиги — киришиб кетолмаганлиги).

Юқорида келтирилган кузатиш программаси практикант томонидан қўшимча ишлар билан тўлдирилиши мумкин, бунда конкрет шароитни ҳисобга олиш керак. Башарти, практика вақтида бошқа бир темани кузатиш зарурати туғилиб қолса, студент шунга ўхшаш янги бир программа тузиб чиқиши ва уни амалга ошириши мумкин.

.Кузатиш вақтида олинган маълумотларни ўша заҳоти кечиктирмасдан қундалиқ дафтарга қисқа-қисқа изоҳ ва шарҳлар билан ёзиб қўйиш лозим.

Сухбат

Сухбат ўтказишга тайёрланилаётганда бир қатор саволлар ҳам тайёрлаб қўйилса, ёмон бўлмайди. Бу саволлар синф коллективини ўрганиш программаси юзасидан зарур маълумотларни олишга қаратилган бўлиши керак.

Сухбат ўтказиш учун бериладиган саволлар намунаси

1. Синфингиздаги умумий ишлар қаторида сиз анчадаи бери шуғулланиб келадиган ишлар борми? Агар бўлса, улар қандай ишлар эканлигини айтиб беринг. Шаҳсан бу ишларда қандай иштирок этасиз?

2. Синфдошларингиз ичида К. деган бола жуда машҳур. Кўпчилик у билан дўстлашишни хоҳлайди. Хўш, бунинг сабаби нимада деб ўйлайсиз?

3. Шунини сезиб қолдимки, синфингизда С. деган болага кўпчилик эътибор қилмас экан. Нима учун шундай?

4. Синфингиздагилар ўртасида конфликтлар (қизғин баҳслар, қаттиқ сўқинишлар, гоҳида муштлашишлар ҳам) бўлиб турадими? Жанжаллар нимадан келиб чиқади? Мисоллар келтиринг.

5. Сиз бирор киши билан ёмон муносабатда эмасмисиз? Шундай бўлса, бунинг сабаби нимада? Кўпдан бери шундай муносабатдамисиз?

6. Сизда синф мажлислари ва комсомол йиғилишлари вақтида бўлиб турадими? Хойнаҳой, уларда ўзлаштириш, интизом масалаларини, топшириқларнинг қандай бажарилаётганини мўхокама қилсангиз керак. Бундай мажлисларда ёмон ўқийдиган болалар ва интизомни бузувчиларни танқид қиласизларми?

7. Болалар танқидга қандай муносабатда бўладилар? Танқидни тўғри тушуниб, камчиликларни тузатадиларми ёки танқид қилган кишидан хафа бўлиб юрадиларми?

Сухбат мазмунини қундалиқ дафтарга ёзиб бориш керак. Агар ўқувчи шу ёзувнинг гувоҳи бўлмаса, яна ҳам яхши (шунинг учун уки сухбатни ўтказиб бўлгач, бажарган дуруст). Сухбат ўтказиладиган ўқувчилар сони чекланмайди.

Анкета тарқатиш

Практикант анкета ёрдамида у программанинг қайси бўлимларини ўрганиши кераклигини ҳал қилиб олиши лозим. Саволларнинг характери, уларнинг миқдори ва анкета структурасининг ўзи ҳам шунга боғлиқ бўлади. Анкета тузаётганда шу нарсани ҳисобга олиш керакки, анкетада ўқувчилар қисқа ёки муфассал жавоб бериши учун аниқ саволлар бўлиши ҳам, айти чокда жа-

воб вариантлари олдиндан тайёрлаб қўйилган саволлар берилиши ҳам мумкин. Бундай вақтда ўқувчилар ўз фикрини кўпроқ даражада ифода этадиган жавоб вариантларидан бирини тайлашлари керак.

«Топширилган иш учун масъулият даражаси» деган тема юзасидан тарқатиладиган анкета саволларининг рўйхати

1. Масъулият нима?

2. Қандай ишни сиз масъулиятли иш деб атайсиз?

3. Синфингиздаги барча болалар ҳам ўларига топширилган ишни ёки шахсан ўзлари берган ваъдани вақтида бажарадиларми?

4. Сиз қандай кишини масъулиятсиз одам деб атайсиз? Синфингизда шундайлар борми?

5. Хаётингизда қуйидагиларга ўхшаган ҳолат бўлганми: болалардан кимдир сўзининг устидан чиқмайди, топширикни бажармайди, бутун синфни уялтириб қўяди. Шундай вақтларда унга нисбатан ғазабингиз қайнаб, ўша боладан хафа бўлганмисиз?

6. Уртокларингиз қандай ишларни бажармаган вақтларида кўпроқ норози бўласиз?

7. Болалар ҳар доим берган ваъдаларини ва уларга топширилган ишларни бажарадигани бўлишлари учун сиз нималар қилиш кераклигини тақлиф этар эдингиз?

Анкетани бутун синфдаги болаларга бир вақтда тарқатиб чиқиш мумкин. Жавобларни таҳлил этиш ва тегишли хулоса чиқариш лозим (мазкур мисолда ўша синфдаги ўқувчиларнинг масъулият даражаси қандай эканлигини ёзиб қўйиш керак). Анкета материалларига қўшимча сифатида ўқитувчилардан олинган маълумотларни қўшиб қўйиш мумкин.

Социометрия

Мазкур методика ёрдамида ўқувчиларнинг машқурлиги (ёки машхур эмаслиги) белгиланади, синфдаги мавжуд микрогруппалар аниқланади. Бошқача қилиб айтганда, социометрия синф коллективининг ўзига хос структураси тўғрисида асосли маълумот олиш имконини беради.

Эксперимент ўтказиш техникаси. Синфдаги ўқувчиларга бир варақдан қоғоз тарқатиб чиқилади. Юқори томондаги ўнг бурчакка ҳар бир ўқувчи ўз фамилиясини, ундан сал пастрокка эса 1, 2, 3 рақамларнинг бирининг остига иккинчисини қўйиб ёзиб-чиқилади. Сўнгра практикант қуйидаги саволларни ўқиб беради: «Сиз янги йилни синфдошларингиздан кимлар билан бирга қутишни истар эдингиз?», «Сиз синфдошларингиздан кимлар билан бирга бир бригадада ишлашни истар эдингиз?» ва бошқалар. Саволлар ўз мазмунига қўра ҳар хил бўлиши мумкин-у, лекин уларда албатта битта шартга риоя қилмоқ зарур: ўқувчи ўз синфидан уч нафар шерик танлаши лозим. Ўқувчилар нима сабабдан учта шерик танлаши кераклигини уларга тушунтириб бериш лозим: бирор

шерик иштирок этиш имконига эга бўлмай қолса, унинг ўрнини иккинчиси эгаллайди, мабодо у ҳам қандайдир сабаб билан таклифингизни қабул қила олмаса, унинг ўрнини учинчи шерик эгаллайди. Тўлдирилган варақларни студент йиғиб олади ва ўрганиб, ишлаб чиқади. Барча варақлар уни тўлдирган ўқувчиларнинг фамилияларига қараб алфавит тартибида ёзиб чиқилади ва номерланади.

Ўқувчиларнинг жавоблари асосида 1-сонли матрица расмийлаштирилади. У қуйидаги тартибда тузиб чиқилади. Ўқувчиларнинг фамилиялари матрицанинг чап тарафидаги графага алфавит тартибида ёзиб чиқилади. Юқори қаторга уларнинг тартиб сонлари қўйилади. Варақ-лардаги маълумотлар матрицага кўчирилади: тегишли катакларга + белгиси қўйиб, танланган жавоб ифода этилади. Масалан, 1-сонли матрицада биринчи бўлиб турган ўқувчи 1 рақами қўйилган ўқувчининг каторидан мана шу сонларга мувофиқ келадиган катакларни қидириб топиши лозим (бунинг учун матрицанинг юқори қисмидаги сонлардан фойдаланиш лозим) ҳамда ўша катакларга + белгиси қўйиб чиқилади. Башарти, ўқувчилар бир-бирларини танлаган булсалар (1-ўзи учун, 7 ва 15-ларни танласа, улар ўз навбатида 1-ни танлаган булсалар), у холда — бу ўзаро бир-бирини танлаш бўлади, уни + белгиси билан ифодалаб қўйилади.

Барча карточкалардан олинган маълумотларни матрицага ўтказиб бўлгандан кейин ҳар бир ўқувчи танлаган жавобларнинг миқдори ҳисоблаб чиқилади. Яқунлар, ҳар бир устуннинг остига ёзиб чиқилади. Ўқувчи танлаган жавобларнинг миқдори ўқувчиларнинг ўз синфидаги машҳурлик даражасининг кўрсаткичи бўлади.

2-сонли матрица қуйидагича тузилади. Унинг дастлабки, қисми худди биринчи матрицадаги сингари тайёрланади. Чап дшшондаги юқори бурчакдан ўнг томондаги қуйи бурчакка томон диап>нал чизиғи тортилади. Бу чизиқ горизонтал ва вертикал бўйича бир хил сонларга мувофиқ келадиган катакларни кесиб ўтади. Сонлар ва фамилиялар тегишли графаларга олдиндан ёзиб қўйилмайди. Сетка тайёр бўлганидан кейин 1-сонли матрица қўлга олинади. Ундан бир-бирини танлаб олган ўқувчилардан истаган биттасининг фамилияси ажратиб кўрсатилади. Унинг 1-сонли матрицадаги тартиб сони ҳамда фамилияси 2-сонли матрицанинг биринчи қаторига кўчириб ёзилади. Худди шу соннинг ўзини юқоридаги биринчи катакка қўйилади. Иккинчи қаторга ҳозиргина биринчи қаторга ёзилган ўқувчи билан ўзаро бир-бирини танлаган боланинг тартиб сони ва фамилияси ёзилади. Биринчи матрицадан олинган иккинчи ўқувчининг тартиб сони ўзгартирмай сақлаб қолинади ҳамда юқоридан иккинчи катакка ёзиб қўйилади. Бу фамилияларнинг рўпарасидаги тегишли катакларга + белгиси қўйиб чиқилади. Шундан кейин 2-сонли матрицадан олинган ва биринчи қаторда фамилияси турган ўқувчи билан ўзаро бир-бирини танлаган бошқа ўқувчилар ҳам ажратиб кўрсатилади. Уларнинг 1-сони матрицадаги тартиб сонлари учинчи ва тўртинчи ка-

торларга ёзиб қўйилади. Мана шу фамилиялар рўпарасидаги тегишли катакларга + белгиси қўйиб чиқилади. Бу белги биринчи ўқувчига тегишли бўлган катакларга қўйиб чиқилади. Агар фамилияси биринчи қаторда турган ўқувчи ўзаро ҳеч ким билан бир-бирини танламаган бўлса, у ҳолда иккинчи қаторда фамилияси турган ўқувчи ана шундай ўзаро бир-бирини танлаганлиги текшириб чиқилади. Агар шундай ҳол мавжуд бўлса, унда ўша ўқувчининг тартиб сони ва фамилияси «авбатдаги қаторга бундан олдинги учта ўқувчиникига ўхшатиб ёзиб қўйилади.. Узаро бир-бирини танлаган ўқувчилар доираси тамом бўлмагунча иш худди шу тартибда давом эттирилаверади. Узаро бир-бирини танлаш белгилари диагонал чизиги бўйлаб жойлаштирилади. Белгилангай группани қалинроқ чизик билан ўраб чиқилса, бунда квадрат қосил бўлиши керак. Бошқа микрогруппалар ҳам шу тахлитда аниқланади¹.

Синфнинг социометрик ўрганиш натижалари (танлаш маълумотлари ёзиб қўйилган варақлар, ҳар иккала матрица) ни практикант ўзининг ёзма характеристикасига қўшиб қўяди ва уни ўқитувчига топширади.

Барча метод ва усуллар ёрдамида олинган материалларни умумлаштириш ҳамда ёзма характеристикага киритиш зарур. Уни ёзиш вақтида программага амал қилиш керак. Программанинг барча бўдимлари ва пунктларини етарли даражада муфассал ёритиб бериш лозим.

Характеристиканинг сўнгида коллективнинг ривожланиш даражаси (савияси) тўғрисида хулоса чиқариш керак. Бунда: диффузной (аралаш группа, ассоциацион группа, кооперация; коллектив деган даражалардан бирини қўйиш лозим.

Десев Л. Психология малых групп.— М.: Прогресс, 1979.

Ковалев А. Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства.— М.: Политиздат, 1975.

Лутошкин А. Н. Как вести за собой.— М.: Просвещение, 1986.

Обозов Н. Н. Межличностные отношения.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1979.

Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив.— М.: Политиздат, 1982.

Социальная психология / Под ред. Г. П. Предвечногo, Ю. Г. Шерковина.— М.: Политиздат, 1975.

Уманский Л. И. Психология организаторской деятельности школьников.— М.: Просвещение, 1980.

7-топширик. Дарснинг план-конспектини психологик жихатдан асослаб бериш

Топширицнинг мақсади: ўқувчилар ва ўқитувчининг дарсга тайёрланиш фаолиятини анализ қила билиш кўникмаларини хо-

¹ Матрицанинг схемаси куйидаги китобдан қаралсин: Практикум по общей психологии / Под ред. А. И. Шчербакова.—М., Просвещение, 1979, 80—81-бетлар.

сил қилиш, бунда фаолиятнинг психологик томонига эътибор бериш.

Инструкция

1. Студент психологик жиҳатдан асослаб бериш учун дарслардан исталган бирини танлайди ва бу даре методик практикага киритилиши керак.

2. Дарсни психологик жиҳатдан асослаб бериш схемаси билан муфассал танишиб чиқилгандан сўнг унинг конспекти тузйлади (одатда бу иш методист раҳбарлигида олиб борилади). Даре конспектини тайёрлаш вақтида унинг мазмунига ўқувчилар ва ўқитувчи фаолиятининг шундай томонлари киритилиши керакки, улар дарснинг психологик мазмунини ташкил қилсин.

3. Дарсни психологик жиҳатдан асосланиш схемасига кўра шу конспектнинг анализи ўтказилади.

Ҳисобот учун материаллар

1. Даре конспекти.

2. Дарсни ташкил этишни психологик жиҳатдан асослаб бериш.

Даре конспектини психологик жиҳатдан асослаб бериш схемаси

/ . Уқувчилар фаолиятининг психологик анализи

1. Даре ва унинг турли босқичларида ўқувчилар фаолиятини аниқ мақсадга йўналтириш қандай амалга оширилади?

2. Фақат хотира жараёнларинигина эмас, балки фикрлаш жараёнларини ҳам активлаштириш учун қандай усуллар қўлланиши назарда тутилади?

3. Уқувчилар фаолиятида мустақиллик ва тақлид қилишнинг ўзаро нисбати дареда қандай бўлади?

4. Утилгаи материални қайтариш ҳамда янги материални ўрганиш жараёнида ўқувчилар ақлий фаолиятини қандай усулларига таяниши керак?

5. Кўрилатган дареда билимнинг, маҳоратнинг, приёмларнинг кўчирилиши назарда тутиладими? Назарда тутилса, қандайлари-яй? Кўчиришни ташкил этиш қандай амалга оширилади?

6. Мазкур дареда ўқувчиларнинг эмоционал муносабатлари қандай ривожлантирилади: қандай ишлар ижобий эмоциялар уйғотиши мумкин, сиз чарчокни чиқариш ҳамда ижобий эмоцияларни активлаштириш учун қандай усулларни қўлланиш керак деб ўйлайсиз?

7. Мазкур дареда ўқувчиларнинг қандай хусусиятларини ва қайси психик жараёнларни ривожлантириш назарда тутилади.

// . Уқувчиларнинг билимдонлик даражасини баҳолаш

1. Ақлий фаолият усуллари ва билим олиш нуқтаи назаридан ўқувчиларнинг янги материални ўзлаштиришга қай даражада тай-

ёр эканликларига баҳо беринг. Бунда сиз баҳо беришнинг қандай мезонларини қўлланган бўлардингиз?

2. Синф ўқувчиларининг ўқув предметига муносабатларига баҳо беринг ҳамда мазкур дарсни ўтишда ўқувчиларнинг шу фанга бўлган муносабатларини қандай қилиб ҳисобга олишингизни ёзма равишда баён қилиб беринг.

3. Сиз дарсда ўқувчиларнинг билимдонлик даражаси турлича эканлигини қандай ҳисобга олишни назарда тутасиз (дарсни ўзлаштириш вақтида илгарилаб кетиш суръати, фикрлаш ихчамлиги, -ақлий ривожланишнинг турли даражаси ва ҳоказолар ҳисобга олинади)?

4. Билимдонлик даражаси турлича бўлган ўқувчиларда янги материални ўрганишда қандай қийинчиликлар юзага келиши мумкин? Дарсни ташкил этишда сиз бунга қандай тайёргарлик кўрддингиз?

Ш. Дарснинг бщоси

1. Дарсни тайёрлаш ва ўтказишда «Психологик жиҳатдан асослаб бериш» схемаси ёрдам бердими?

2. Сиз дарсни ғояси ҳамда амалга оширилиши ўртасидаги муносабат нуқтаи назаридан қандай баҳолайсиз?

3. Дарсга сиз қандай баҳо олдингиз?

8-топширик. Дарснинг психологик-педагогик анализи Инструкция

Ишнинг бу турига ўргатиш икки босқичда ўтказилади. Биринчи босқичда ёш психологияси ва педагогик психология бўйича ўтказиладиган амалий машғулотларда, студентлар унинг мазмуни ва бажарилиш методикаси билан танишадилар. Бундан ташқари, ўқитувчи раҳбарлиғида олдин кўриб чиқилган дарсни анализ қиладилар. Иккинчи босқичда, мактабда методик практика ўтаётганда, студентлар бу ишни мустақил бажарадилар.

Қуйида келтирилаётган программа ўқувчилар, ўқитувчилар ўқув фаолиятининг ҳамда уларнинг ўзаро таъсирига оид психологик анализни назарда тутлади.

Топширик устида ишлашни даре танлашдан бошлаш керак. Шундай дарсни олиш мақсадга мувофиқки, унда билим ва тарбия берувчи моментлар ҳамда ўқувчилар билан ўқитувчининг фаолияти ёрқин ифода этилган бўлсин. Бунда студент дарснинг мақсади ва вазифасини, методик қурилиши ва дарсда ўрганилаётган материалнинг ўзига хос хусусиятини аниқ билиши керак.

Анализ учун дарснинг муфассал конспектини тузиш керак. Конспектни тузишда унинг мазмунига, ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятига ҳамда ўқитувчининг ўзини тутишига, ҳолатига, мимикасига, нутқига, ўқувчилар томонидан топшириқларни бажариш суръатига ва ҳоказоларга эътибор бериш лозим.

Бундан кейинги анализни енгиллаштириш мақсадида конспект иложи борича муфассал ёзилади.

Баҳо олиш учун студент психология ўқитувчисига дарснинг конспекта ва унинг анализини топширади.

Даре психологик анализининг программаси

1. Ўқувчилар фаолиятининг анализа

1. Билиш фаолиятининг иўналиши, ўқувчиларнинг билим олиши ўқув масалаларига қай даражада бўйсунган, ўқувчилар диққат-эътиборининг мустаҳкамлиги, бир масаладан иккинчисига ўта олиш тезлиги. //,...

2. Уқувчилар ичкиДва ташки фаолиятининг нисбатлари: амалга оширилаётган аклий фаолиятнинг қандай ташки аломатлари кузатилди (фикр-мулоҳазаларни тез ва тўғри айтиш, тўғри хатти-харакатлар, паузалар қилиб хато жавоб бериш, бировнинг айтиб беришини кутиб туриш ва бошқалар), қандай масалалар, қайси усул билан хал қилинди, топширикни бажариш учун ички ва ташки нутқдан қандай фойдаланилди?

3. Уқувчилар фаолиятидаги мустақиллик ва тақлидчиликнинг ўзаро нисбатлари: топширикни намунага қараб бажарилган, уни оддий тақлид йўли билан кўчириб олинган холлар юз берганми; бу йўл қанчалик ўзини оқлаган ва мақсадга мувофиқ бўлган? Масалани, хал қилишда мустақил йўл топилган холларни таъкидлаб ўтиш керак.

4. Уқувчиларнинг аклий фаолиятида конкрет ва умумий ишларни, бажарилган фактларни таъкидлаб ўтиш, умумий мазмунга эга бўлган ишлардан фойдаланилган холларни айтиб ўтиш, конкрет ва умумий ишлар ўқувчиларнинг жавобларида ўзаро муносабатда келган холлар бўлганми, образлар ва тушунчаларда ифода этилган ва тасаввур қилинган материаллардан ўқувчилар фойдаланган мисолларни таъкидлаб ўтиш.

5. Уқувчиларнинг аклий фаолият усуллари ва услубларидан фойдаланиши: ўқувчилар эгаллаган аклий фаолият турларини аниқлаш ва уларнинг номини айтиб бериш. Уқувчилар қандай аклий фаолият тури билан тез-тез шуғулланиб турадилар, қандай турларидан камроқ фойдаланадилар, бажариладиган хатти-харакатларнинг қай даражада онгли равишда амалга оширилишини таъкидлаб ўтинг.

6. Уқувчиларнинг машғулот предметида бўлган муносабати: дарснинг қайси моментларига ўқувчилар хис-ҳаяжони ёрқинрок ифода этилди, бу нималар билан боғлиқ?

7. Ҳис-ҳаяжонларнинг таъсирчанлиги: ижобий хис-ҳаяжонларнинг ўқувчилар билим олишидаги активликка таъсир кўрсатган холларни ва салбий хис-ҳаяжонларнинг ўқувчилар пассивлигига сабаб бўлган мисолларни кўрсатиб ўтинг.

8. Муносабатларнинг барқарорлиги ва динамиклиги: ўқувчиларнинг ўқув ишларига муносабатлари бирдай бўлганми ёки ўзгариб турганми, агар ўзгариб турган бўлса, бу нималар билан боғлиқ бўлган?

9. Болаларнинг интеллектуал ва эмоционал ўқув фаолиятининг нисбатлари: якқол кўзга ташланиб турган эмоционал муносабатлар бўлмаган ўқув ишларини таъкидлаб ўтинг, эмоциялар масалани ҳал қилиш йўлларини излашни ўзгартирган ҳолларни таъкидлаб ўтинг.

II. Ўқитувчи фаолиятининг анализи

1. Ўқитувчининг ахборот берувчи функцияси: ахборот узатиш характеристикаси (аниклик, мантик, асосий ахборотни ажрата билиш маҳорати, ахборотнинг тушуниш осой бўлиши, ўқувчиларнинг олдинги тажрибасига таяниш, бошқа предметлар ва амалиёт билан алоқа қилиш, ўқувчилар ахборотни қабул қила олишларини олдин айтиб бера олиш маҳорати.

2. Перцептив функцияси: ўқувчилар психик ҳолатини сеза билиш маҳорати, юриш-туришга боғлиқ равишда ўқувчи шахсини кўра билиш.

3. Коммуникатив функция: мулоқот услуги, педагоглик назокати, нутқнинг характеристикаси, экспрессив жиҳатлар, синф билан мулоқот ўрната билиш маҳорати.

4. Ташкилотчилик функцияси: ўқитувчи ўз шахсий фаолиятини, ўқувчиларнинг индивидуал ва коллектив билиш фаолиятини ташкил қилиши, дарсда тартиб ва интизомни ўрнатиши.

5. Ривожлантирувчи функцияси: ўқувчилар ақлий фаолияти усулларини ривожлантириш ва шакллантиришга дойр иш олиб бориш, ўқувчилар шахсини, коллективини ва коллектив, муносабатларини шакллантиришга дойр иш олиб бориш.

6. Контрол функцияси: ўқувчилар ахборотни қандай қабул қилганликларини текшириш усуллари, ўқитувчи баҳоларининг объективлиги, ўз вақтида баҳолаши, баҳолаш формаларининг турлича бўлиши, ўқитувчи ўз-ўзини контрол қилишининг хусусиятлари.

III. Ўқитувчи билан ўқувчиларнинг ўзаро алоқалари тўғрисидаги умумий хулосалар

1. Билим олишнинг натижалари: билим ола билиш даражаси, уларнинг перспектив ва оператив аҳамияти. •

2. Ақлий фаолият усулларини ўрганиш натижалари.

3. Ўқувчиларни дарсга муносабатининг характеристикаси.

4. Ўқувчиларнинг ўзаро муносабати ҳамда ўқитувчи билан ўқувчиларнинг ўзаро алоқаларининг анализи.

5. Мазкур дарснинг ривожлантирувчи ва тарбияловчи таъсирга берилган умумий баҳо.

IV. Ўқувчилар ўқув-тарбия ишининг асосий шакли сифатида дарсни такомиллаштириш учун таклифлар

Даре анализининг натижаларига:

1) ўқувчилар ўқув фаолияти бошқарилишини яхшилаш юзасидан;

2) ўқувчиларда ўқишга бўлган ижобий эмоционал муносабатни шакллантириш юзасидан;

3) ўқитувчилик касбига аҳамияти бўлган вазифалар системасининг бажарилишини такомиллаштириш юзасидан конкрет таклифлар киритинг.

Бабанокый Ю. К. Оптимизация процесса обучения.— М.: Педагогика, 1977.

Матюшкин М., А. ^Проблемные ситуации в мышлении и обучении.— М.: Педагогика, 1972.

Махмутаев М. И. Современный урок.— М.: Педагогика, 1985.

Симонов В. П. О требованиях к уроку и его анализу // Советская педагогика, 1-сон, 1980.

Якиманская И. Я. Развивающее обучение.— М.: Педагогика, 1979.

3- тема. Психик ривожланиш динамикаси ва қонуниятлари ҳамда ўқувчи шахсининг шаклланиши

Методик кўрсатмалар

Психик ривожланиш динамикаси ва ўқувчи шахсининг шаклланишини ўрганиш — ҳозирги замон психологиясининг актуал проблемаларидан. Уни ўрганиш катта назарий ва амалий аҳамиятга эгадир. И. М. Сеченов, умумий фалсафий ва табиий-шумий масалаларни ҳал қилмоқ учун боланинг аклий ривожланишини ўрганиш керак, деб кўрсатган эди. В. И. Ленин ўзининг «Фалсафа дафтарлари» деган асариди, боланинг аклий ривожланиш тарихи билим соҳаларидан бири эканини, билиш ва диалектик назарияси мана шу билимлар негизиди яратилиши зарурлигини ёзганди.

Боланинг психик ривожланиш динамикаси ва қонуниятларини ҳамда бола шахсини шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятларини билиш, амалий жиҳатдан олганда мактабда болага бериладиган таълимнинг турли боскичларида ўқув-тарбия жараёнини тўғри ташкил этиш учун зарурдир. Боланинг бир ёш давридани кейингисига ўтиш пайтидаги ёш хусусиятларини ва унинг қонуниятларини билиш — бу ўқувчи шахсига педагогик жиҳатдан асосланган тарзда таъсир. кўрсатишнинг зарур шартидир.

Темани ўрганишда психик ривожланиш жараёнини материалистик психология позициясидан тўғри тушунилишига алоҳиди эътибор бериш ҳамда маскур масалани тушунтиришда асосий идеалистик йўналишларни танқид қилиб ўтиш зарур. Бола шахсининг. психик ривожланиши ва шаклланиши — бу ҳаддан ташқари мураккаб тадқиқот объектидир. Одам — бу биосоциал мавжудотдир. Одамнинг биосоциал бирлиги индивидни сенсор-перцептив жиҳатдан уюштирилишида ўз ифодасини топади ҳамда бир томондан, психик жараёнларда, иккинчи томондан эса фаолиятнинг онгли субъекти ва социал тараққиётнинг фаол катнашчиси си-

фатида унинг хулқ-атвори хусусиятларида намоён бўлади. Бунда социал детерминация, одамнинг турмуш тарзи билан фаолиятига оид жараёнларнинг ҳамда шахе хусусиятларининг бел.гиловчи омиллар ҳисобланади.

Буржуа мамлакатларида биологизаторлик назариялари кенг тарқалиб кетган. Бундай назарияларнинг тарафдорлари психик ривожланиш асосини биологик омилларда, зехнларда кўрадилар.. Уларкинт фикрича, кишининг зехни унинг психик ривожланиши қандай бориши ва қай даражада тараққий этишини олдиндан белгилаб беради ва ҳеч ким унга таъсир кўрсатиши, уни ўзгартириши ҳам мумкин эмас. Гоҳо бундай назарияларнинг тарафдорлари боланинг психик ривожланишида муҳитнинг ролини кўрсатиб ўтадилар, лекин уни фақат кишига табиат ато қилган фазилат ва хусусиятларининг пишиб этилиши учун зарур бўлган шарт-шароит сифатида бола психикасини ғарб олимлари томонидан талқин этилаётган яна бир бошқа йўналиш — бу социологизаторлик йўналишидир. Унинг тарафдорлари, аксинча, кишидаги зехнининг аҳамиятини бутунлай инкор қиладилар. Улар психик ривожланиш жараёнини ўзгармас муҳитнинг болага кўрсатадиган таъсири билан изоҳлайдилар. Уларнинг фикрича, тарбиявий таъсир чоралари аҳамиятсиз, бу чоралар ҳеч нарса ни ўзгартириши мумкин эмас экан. Ҳар иккала йўналиш тарафдорлари ҳам бола психикасини ривожлантиришнинг ҳақиқий қонуниятлари ва ҳаракатга келтирувчи кучлари тўғрисидаги таълимотни бузиб талқин.. қиладилар. Чунки улар бунда сохта гносеологик қарашлардан келиб чиқадилар.

Материалистик позицияда турган совет психология фанӣ бундай назарияларни рад қилади, уларнинг реакцион моҳиятини кўрсатиб беради. Совет психология фанининг тараққиёти давомида шу нарса исбот қилиндики, одамдаги туғма, ирсий механизмлар, яъни зехн одамнинг психик ривожланишига таъсир кўрсатади-ю, лекин на унинг мазмунини ва на ўзига хос фазилатларини белгилаб бера олмайди. Муҳит ҳам бола психикасини ривожлантиришда муайян роль ўйнайди. Фақат бунинг учун болани ўқитаётган ва унга тадбия бераётган катта ёшли кишиларнинг раҳбарлиги остида бола ана шу муҳитни актив равишда ўрганиб олган бўлиши керак. Ҳа, бола муҳитга пассив равишда мослашиб кетмай, балки инсоният эришган ютуқларни актив эгаллаб боради.

Боланинг объектив ҳаётни ўрганиш юзасидан ўз шахеий фаолияти, унинг катта ёшли кишилар билан бўлган билвосита муносабатлари бола психикасини, унинг онгини ривожлантиришда ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади. Д. Б. Эльконин ҳақли равишда таъкидлаб ўтганидек, болани тарбияловчи ва унга таълим берувчи кишилар боланинг психик ривожланишини ҳам йўлга соладилар^Биз психик ривожланиш жараёнини қараб -чиқаётган? мизда шундан келиб чиқамизки, билиш, муносабат ва меҳнат — бу-

¹ Эльконин Д. Б. Детская психология.— М., Учпедгиз, 1960, 16—17-бетлар.

лар ўсиб келаётган киши шахсини ривожлантиришнинг асосий омиллари ҳисобланади. Билиш жараёнида бола мураккаб йўлни босиб ўтади, у билмасликдан билишга, предметларнинг хусусиятлари ва ўзаро алоқасини юзаки тушунишдан унинг моҳиятини чуқур англаб етишга, объектив оламни образли акс эттиришдан уни тушуниб акс эттиришга томон боради. Билиш фаолиятининг ривожланиши объектив оламни ҳиссий ва мантиқий акс эттиришнинг ўзаро алоқаси орқали амалга оширилади, билиш жараёнининг ўзи — одамдаги интеллектуал, эмоционал ва иродавий жараёнларнинг бир' (эўтунлиги ва ўзаро алоқада келиши орқали амалга оширилади. Ё)ола психикасининг ривожланишига тобора мураккаблашиб/бораётган билиш жараёнигина эма'с, шу билан бирга ўша предмет ва ҳодисаларга нисбатан ўз муносабатини ҳам шакллантиради; кейинчалик бу муносабат унинг шахсидаги психик жараён ва хусусиятларнинг бутун ривожланиш йўлига таъсир кўрсатади. Боланинг психик ривожланиш жараёнида шаклланиб бораётган унинг теварак-атрофдаги ҳаётга, меҳнатга, бошқа кишиларга ва ўз-ўзига бўлган муносабати унинг ёши улғайиб бориши билан тобора онгли шакл касб эта бошлайди. Бу ўз навбатида, унинг билимлари чуқурлашиб боришига, хис-туйғулари шаклланиши ҳамда фаолиятнинг онгли субъекта сифатида боланинг социал активлиги, иродаси ривожланиб боришига ёрдам беради.

| Одам шахе сифатида туғилмайди, балки ҳаёти ва фаолияти давомида шахе сифатида таркиб топа боради. Теварак-атрофдаги ҳаёт билан актив равишда мулоқотга киришиш, билимларнинг, муносабатларнинг ва социал ҳаракатларнинг бир бўтунлиги бола психик ривожланишининг ҳамда унда шахеий психик хусусиятлар: аниқ мақсадга йўналтирилган ҳаракатлар, характер ва қобилиятлар вужудга келиб шаклланишининг умумий қонунияти ҳисобланади. Шунинг учун ҳам шахе сифатида бундай дифференциациялашган бир бутунликни ўрганишга нисбатан *системали* тарзда ёндашиш энг тўғри ёндашиш ҳисобланади (Б. Г. Ананьев, Б. Ф. Ломов ва бошқалар). Шахсни системали тарзда ўрганиш таркибидаги энг муҳим тадқиқот принципларидан бири —бу фаолият орқали ёндашиш принциpidир (С. Л. Рубинштейн, А. Н. Леонтьев, А. В. Запорожец, В. В. Давидов ва бошқалар).

Фаолият категорияси — бу ҳам системали категория бўлиб, қўхна психология фанидаги функционализмни енгиб ўтиш имконини беради. Шунга қарамасдан П. П. Блонский ва Л. С. Вигодскийлар томонидан совет психология фанининг пойдеворига қўйилган — психик ривожланиш принципини асос қилиб олмасдан туриб, одам шахсини ўрганишга системали тарзда ёндашиш принципини амалда юзага чиқариб бўлмайди. Шахсининг социал перцептив ташкил этиш структурасига актив равишда таъсир этиб уни шакллантирувчи принцип сифатида қараб чиқилаётган ушбу системали ёндашиш принципи психология фанининг ҳозирги босқичида амал қилинадиган асосий принцип бўлиб қолди. Бунинг шундай эканлигига бир қатор сабаблар бор.'}'.

ГЭнг аввало бу одам психик активлигининг мураккаб ва динамик тарзда кечишида кўринади. Амалий жиҳатдан олганда шахсининг хар қандай хусусияти, бу хусусият ундан сенсор-перцептив соҳанинг характеристикаси ёки шахе характерининг бирор белгиси бўлишидан қатъи назар, у системали (интегразив) тарздаги хислатдан иборат бўлади. Бундай хислат бир томондан, онтогенез билан шахенинг хаётий йўли кесишган жойда пайдо бўлса, иккинчи томондан, у мураккаброқ бир системанинг элементи сифатида вужудга келади. Унинг ўрни ва аҳамияти бир бутун зот сифатидаги шахенинг қай даражада мурарсаб эканлиги билан белгиланади. Мана шу биологик ва социал ришталардан иборат мураккаб тугунни ечиш, табиат билан жамият шахенинг ривожланишига ҳақиқатан қандай ҳисса қўшганлигини тушуниб олиш, бинобарин, шахенинг шаклланишини бошқаришга ўрганиб олиш — фақат бола хаётининг турли босқичларида унинг психик ривожланиш динамикасини ўрганиш орқалигина мумкин бўлади.}

(Одам туғилгандан бошлаб то етук ёшга боргунича унинг психик ривожланиши бир-бирининг ўрнига келадиган қатор ёш давлари ёки ёш босқичлари орқали ўтади. Улар ўз қонуниятлари ва сифат жиҳатдан ўз хусусиятларига эга бўлади. Амалий машғулотларда ёш давларига характеристика бериш вақтида уларнинг хар бирига хос хусусиятини ўрганибгина қолмай, шу билан бирга улар ўртасидаги ўзаро диалектик алоқаларни ва ўзаро бир-бирига ўтиш ходисаларини ҳам билиб олиш муҳимдир. Бунда психик жараёнлардаги ёшга оид ўзгаришларнинг ҳамда шахенинг хусусиятларига дойр асосий белгиларга: тобора ўсиб борувчи ихтиёрликка, мустақилликка, ўз-ўзини англаш ва тарбиялаш сингари бир қатор фазилатларга эътиборни қаратиш лозим. Бундай хусусиятларнинг ажратиб кўрсатилиши конкрет психик жараёнларда ва шахе хусусиятларида содир бўладиган ўзгаришларни яна ҳам чуқурроқ ўрганиш учун тайёргарлик ҳисобланади/

Хар бир ёш даври учун фаолиятнинг етакчи тури ва боланинг ана шу фаолиятга нисбатан муносабати характерлидир. Фаолиятнинг етакчи тури ҳамда хатти-ҳаракатлар мотивацияси психик жараёнларда ҳамда шахе ривожланишининг муайян давридаги унинг психик хусусиятларида содир бўладиган энг асосий ўзгаришларни белгилаб беради. Ривожланишнинг бир ёш давридан бошқасига ўтиши боланинг психологик ва амалий фаолиятидаги ўзгаришлар, унинг катталарга муносабатларининг ўзгариши етакчи фаолият турининг ўзгариши ва, шунингдек, унинг хатти-ҳаракатлари ҳамда хулқ-атворида онгли равишда амалга оширилган ишларнинг ортиб бориши билан характерланади.

Ҳозирги замон психология фанида психик ривожланиш қуйидагича даврлаштирилади: мактабгача ёш — илк ёш даври, болалик даври, мактабгача ёш даврига яқин ва мактабгача ёш даври; мактаб ёши — кичик ўрта ва катта мактаб ёшидаги даврлар¹. Хар

¹ *Қаранг:* Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского. — М., Просвещение, 1979, 36-бет.

бир ёш даври — бу шахснинг психик жараёнлари ва психик хусусиятлари ривожланишидаги янги босқичдир. Боланинг бир ёш давридан бошқасига ўтиб улғайиши билан тўплаётган тажрибаси,, билиш, мулоқотга киришиш ҳамда ижтимоий-фойдали фаолият характерининг мураккаблашиб бориши унда социал перцептив қобилиятларнинг шаклланиб бориши, теварак-атрофдаги ҳаётни тўғри идрок этиш ва баҳолаш учун, ўқиш ва меҳнатга онгли муносабатда бўлишни ривожлантириш учун қулай шарт-шароит яратди. Тобора мураккаблашиб бораётган ўқиш ва ижтимоий фойдали фаолият ж'ар-аёнида ўқувчининг фақат онги бойиб бормасдан, балки ундаги и^нъикос — акс эттириш фаолиятига оид қобилиятлар ҳам такомиллашиб боради. Идрок этиш ва қузатувчанлик, хотира ва тафаккур, тасаввур ва нутқ, хис-туйғу ва ирода ривожланиб боради. Натижада ўқувчи ҳаётни яхшироқ кўрадиган ва англайдиган, уни янада чуқурроқ ва теранроқ тушунадиган бўлиб боради. Уқувчиларда энди теварак-атрофдаги оламни октли равишда инъикос этиш қобилкяти ривожланибгнна қолмай, шу билан бирга олинган билимлар асосида уни ўзгартириш қобилияти ҳам ўсиб боради. Бу эса ўз навбатида психиканинг ривожланишига олиб келади. И. М. Сеченов букдай деб ёзган эди: «Хар доим ва ҳамма жойда ҳаёт икки омилнинг: яъни муайян, лекин ўзгариб турадиган ташкилотчиликнинг ҳамда ташқаридан кўрсатиладиган таъсирнинг бир-бирига қўшилишидан ташкил топади»¹; Бу гап ўқувчининг психик ривожланишига ҳам тўла тааллуқлидир, яъни бир ёш босқичидан бошқасига ўтиш ташқи таъсир билан ички шарт-шароитларининг мураккаб ўзаро алоқалари ваз'иятида кечади. Бунда ташқи таъсирлар етакчи роль ўйнайди.

Шундай қилиб, ўқувчининг психик ривожланиши — бу унинг ёшигагина хосликдан кўра ўқув-тарбия ишларининг савиясига боғлиқ функциядир. Шунинг учун булар ўртасида у қадар¹ кескин ўтиш, қатъий чегара йўқдир. Ёшга оид чегаралар кўпинча бир йил ва ундан сал кўпроқ вақт давомида кечади. Бундай ҳол психик жараёнларнинг ривожланишида ҳам, шахе психик хусусиятларининг ривожланишида ҳам қузатилади. Масалан, кичик ёшдаги ўсмир шахеида намоён бўладиган кўпгина — енгилтаклик, ўжарликсингари одатлар — у катта мактаб ёшига етганида ҳам сақланиб қолади. Айниқса, мактабдаги бутун ўқув-тарбия ишлари системасида ва оилада ўша ёмон одатларни енгиб ўтишга шахснинг ижобий фазилатларини ривожлантиришга ҳалал берадиган шарт-шароитлар сақланиб қолган ҳолларда бу яққол кўзга ташланади.

Ҳозирги замон психология фани учун ривожланиш принципининг фундаментал аҳамиятини социалистик жамият шароитида инсон психик ҳаётининг юксак даражада динамиклик хусусиятини бутун тўлалиги билан англаб етилиши тақозо этмоқда. 70- йилларнинг болалари психик ривожланишга кўра 50- йиллардаги ўз тенгдошларидан анча илгарилаб кетишди. Бу муаммо ғоят катта социал маънога эгадир. Психология фани учун у боланинг психик

¹ Сеченов И. М. Избранные философские произведения.— М., 1974, 412-бет.

ривожланишидаги айрим даврларда мавжуд бўлган конкрет тарихий мазмун проблемасига, психик фаолиятнинг ҳаётий механизмларини ривожлантириш ҳамда шахе ҳаётий йўлининг турли босқичларида унинг социал перцептив томондан ташкил этиш проблемасига кўчирилади.

Мустақил ишлашга берилган топшириқларни бажаришда студентлар назарий материални семинар машғулотида баён этиб бериш билангина чекланиб қолмасдан, назарияни практика билан боғлаш маҳоратига ўрганиб боришга ҳаракат қилишлари, конкрет мисолларга, фактларга ҳамда ўзлари бўлган билан ишлашда орттирган шахсий тажриба ҳамда кузатишларини психологик жиҳатдан анализ қилиб беришга ҳаракат қилишлари керак. Семинар машғулотида тайёргарлик кўришда ўқилган адабиётларга аннотациялар" ёзиш ва улар асосида конспект тузиш ҳамда психологик - масалаларни ечиш катта ёрдам бериши мумкин. Баъзи бир хил масалалар шундай тузилганки, уларнинг ечилиши психологик билимларни мияда фақат қайтадан тиклашни эмас, шу билан бирга уларни практикада ижодий қўлланишни тақозо этади. Бошқа бир хил масалалар турли ёшдаги ўқувчилар билан эксперимент ўтказишни талаб қилади. Бу эса студентларда мўайян билим, малака ва ўқувчилар билан мулоқотга киришиш кўникмаси бўлишини тақозо этади. Учинчи бир хил масалалар студентлардан педагогик вазиятларни мустақил равишда анализ қилиш ҳамда психологик масалалар туза олиш кўникмасини ривожлантиради. Бунда, ўқув ишлари турининг пировард мақсади студентларда психологик соҳадаги назарий билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтиришдан ҳамда бу билимларни амалда қўлланиш билан кўникмасини ривожлантиришдан иборатдир.

Семинар ва амалий машғулотларнинг планлари Адабиётлар

Биринчи машғулот (семинар)

Совет психология фанида шахенинг психик ривожланиши ва шаклланиши проблемалари

1. Шахенинг психик ривожланиши ва шаклланиши тўғрисидаги диалектик материалистик таълимотнинг асосий қоидалари.
2. Психикани ривожлантиришнинг фанга қарши назарияларининг танқид қилиниши.
3. Ортогенездан шахе психик ривожланишининг шарт-шароитлари ва сабаблари:
  - а) оиладаги аҳвол ва ота-она билан бўлган муносабат;
  - б) мактабдаги аҳвол ва ўқитувчилар ҳамда тенгдошлар билан бўлган муносабатлао;
  - в) шахенинг психик хусусиятларини шакллантириш ва ривожлантиришда кичик-кичик норасмий группаларнинг роли;
  - г) зиддиятлар кураши — одам психик ривожланишининг асосий сабабн. -

4. Ёшни даврлаштириш. Ёш даврлари ўртасидаги ўзаро диалектик алоқалар.

5. Шахе ривожланишининг асосий омиллари: мулоқот, билиш, меҳнат.

Иккинчи машғулот (семинар)

Фаолият психик ривожланиш ва бола шахсини шакллантиришнинг негизи эканлиги "

1. Фаолиятнинг психологик структураси ҳамда боланинг сенсор-перцептив соҳасини ривожлантиришда операциялар ва хатти-харакатларнинг роли.

2. Уқувчиларнинг диққатини ўз хулқ-атворини назорат қилиб туриш ва ўзини-ўзи идора қилишни амалга ошириш системаси сифатида шакллантириш.

3. Ақлий меҳнатни ўзлаштириш ҳамда интеллектуал активликни ривожлантириш.

4. Хулқ-атворни ихтиёрий равишда мувофиқлаштириб туриш ҳамда нутқ фаолиятини ривожлантириш.

5. Фаолиятнинг ҳар хил турларида болаларнинг содиал активлиги (ўқитиш ва тарбиялаш, ижтимоий-фойдали меҳнат, педагогик мулоқот) ни ривожлантиришнинг психологик-педагогик шарт-шароитлари.

Учинчи машғулот (амалий)

Онтогенездаги психик ходисаларнинг ёш динамикаси

Машғулот шахнинг онтогенездаги ривожланиши ва шаклланишининг умумий қонуниятларининг қараб чиқишга бағишланган. Студентлар тавсия этилган адабиётларни мустақил равишда ўрганадилар. Улар машғулотларда назарий билимларига таянган ҳолда фактли материаллар анализини ўтказадилар. Бунинг учун улар педагогик практикада ўқитувчининг топшириғи бўйича мактабда тўплаган материалларидан фойдаланадилар.

Назарий ва амалий материални психологик анализ қилиш қуйидаги план асосида ўтказилади:

1. Бола шахеидаги дунёқарашни, қизиқишларни, идеаллар ва мотивлаштириш соҳасини шакллантиришнинг ёшга оид хусусиятлари.

2. Хотира, тафаккур ва унинг турлари кўринишлари жараёнларида ёш хусусиятлари намоён бўлишининг киёсий характеристикаси.

3. Эмоционал-ирода соҳаси ва унинг ўқувчи шахеидаги билиш активлигини ривожлантиришдаги аҳамияти.

4. Турли ёш группаларидаги ўқувчиларда темперамент хусусиятларининг ташқи томондан намоён бўлиши, темперамент билан характернинг ўзаро муносабати.

5. Укитишнинг турли боскичларида ўқувчилар ижодий қобилиятларини ривожлантиришнинг асосий тенденциялари.

Тўртинчи машғулот (амалий)

Ҳозирги замон шароитида ўқувчи шахсини ривожлантиришнинг хусусиятлари

Студентлар бу машғулотда ҳам педагогик практика вақтида ўқитувчининг топшириғи билан мактабда тўялаган материалларни анализ қиладилар.

Назарий ва амалий материални психологик анализ қилиш, ундан хулоса ва умумлашмалар чиқариш қуйидаги план асосида амалга оширилади:

1. Ривожланиб кел'аётган ўқувчи шахси хусусиятларига фан-техника тараққиётининг таъсири.

2. Уқитувчининг ўз-ўзини англашини ривожлантиришдаги социал-психологик шароитлар ва унинг ўқитишнинг турли боскичларида ўқувчи шахсини шакллантиришдаги роли.

3. Ўқувчи қизиқишларининг ёшга оид ҳамда индивидуал хусусиятлари, уларнинг ташқи томондан намоён бўлиши даражаси.

4. Билим олиш, мустақил ўқиш ҳамда информатика ва ЭҲМ асосларини згаллашдаги изчиллик — ўқувчи шахсини ҳар томонлама ривожлантиришнинг ва уни меҳнатга тайёрлашнинг муҳим шартидир.

5. Усмирлик ва ўспиринлик ёшида ўз-ўзини тарбиялаш ва бошқаришни ташкил этиш.

6. Ҳозирги замон шароитида болалар ва ўсмирлар ҳаётида кун режимининг аҳамияти.

Актуальные проблемы возрастной и педагогической психологии / Под ред. Ф. И. Иващенко, Я. Я. Коломинского.— Минск: Высшейшая школа, 1980, 3—23- бетлар.

Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания.— М.: Наука, 1977, 187—274- бетлар.

Анцифирова Л. И. Методологические проблемы психологии развития // Принцип развития в психологии.— М.: Наука, 1978. 3—20- бетлар.

Абульханова-Славская К. А. Методологический аспект проблемы субъективного // Методологические и теоретические проблемы психологии. / Под ред. Е. В. Шороховой.— М.: Наука, 1969.— 317—347- бетлар.

Бодалев А. А., Ломов Б. Ф., Матюшкин А. М. Психологическая наука — реформе школы // Вопросы психологии.—1984, 3-сон, 12—24- бетлар.

Блонокий П. П. Избранные педагогические и психологические сочинения / Под ред. А. В. Петровского.— М.: Педагогика 1979, 2-том, 8—117-бетлар.

Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Вопросы психологии.—1978, 4-сони.

Виготский Л. С. Развитие высших психических функций.— М.: АПН РСФСР, 1960.

Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского.— М.: Просвещение, 1979, 21—37-бетлар.

Возрастная и педагогическая психология / Под ред. М. В. Гамезо, М. В. Матюхиной, Т. С. Михальчик)—, М.: Просвещение, 1984, 27—37-бетлар.

Гензек В. А., Головей Л. А. К системному описанию онтогенеза человека // Психологический журнал.— 1980. 1-том, 6-сони, 42—53- бетлар. %

Донцов А. Ц., Саркисян Ш. В. Совместная деятельность как фактор межличностного восприятия в группе // Вопросы психологии.—1980, 4-сони, 38—49-бетлар.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность.—2-е изд.— М.: Политиздат, 1977, 159—230- бетлар]

Пономарев Я. А. Знания, мышление и умственное развитие.—• М.: Просвещение, 1967, 38—83-бетлар.

Обучение и развитие / Под ред.- Л. В. Заккова.— М.: Педагогика, 1975.

Чеснокова И. И. Особенности развития самосознания в онтогенезе // Принцип развития в психологии.— М.: 1978, 316—337-бетлар-.

Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии.—1971. 4-сони.

Якобсон П. М. Эмоциональная жизнь школьника.— М.: Просвещение, 1966, 82—170- бетлар.

. Студентларнинг мустақил ишлари учун топшириқлар ?'

Адабиётлардан аннотация ёзиш ва уларни конспект қилиш

Абўлханова — Славская К. А. Деятельность и психология личности.—М.: Наука, 1980, 113—210-бетлар.

Тихомиров О. К. Психология мышления.—М.: Наука, 1984, 181—231- бетлар.

Шакаликов В. Л., Шадриков В. Д. Взаимосвязь обучения и развития в процессе освоения профессиональной деятельности //, Психологический журнал—1984, 5-том, 5-сони, 94—103-бетлар.

Якобсон П. М. Психология чувств: Хрестоматия по психологии.—М., 1984, 480—487-бетлар.

Рефератлар ёки докладлар учун темалар. Адабиётлар

1. Совет психологиясида боланинг ривожланиш проблемаси

Коствдк Г. С. Проблема развития ребёнка в советской психологии//Вопросы психологии.—1967, 6-сони.

Мухина В. С. Детская психология.— М.: Просвещение, 1985.

2. *Ўқувчи шахсининг максадга йўналганлигини шакллантириш*

Денисовская Т. М. К проблеме развития личности // Психологический журнал.—1981, 2-том,, 6-сони, 97—103-бетлар.

Размысло, в П. И. Интересы младших школьников // Психология младшего школьника / Под ред. Е. И. Игнатьева.— М.: АПН РСФСР, 1960.

Сухомлинский В. А. Духовный мир школьника.— М.: Учпедгиз, ,, 1961.

Маркова А. К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте.— М.: Просвещение, 1983, 5—69, 8У—95-бетлар.

3. *Ўқувчилар қобилиятларини ривожланиши ва шаклланиши*

Ананьев Б. Г. Формирование одаренности / Склонности и способности.—Л.: Изд-во ЛГУ, 1962.

Артемьева Т. И. Психология способностей и всестороннее развитие личности // Принцип развития в психологии.— М.: Наука, 1978, 142—156.

Корсунский Е. А. Развитие литературных способностей школьников: Учебное пособие к спецкурсу.—Л.: ЛГПИ, 1985.

Регуш Л. А. Прогнозирование как познавательная способность личности / Проблемы развития познавательных способностей.— Л.: ЛГПИ, 1983, 33—45- бетлар.

4. *Уқувчилар ўз иродасини ўзи тарбиялашининг психологик асослари*

Агафонов Т. И., Андреева А. Ф. Активизация у учащихся настоящей в процессе самоподготовки / Труды Краснодарского педагогического института.—1962, Вып. 29.

Кочетов А. И. Как заниматься самовоспитанием.— Минск: Высшая школа, 1985, 135—192- бетлар.

Рувмокий А. И., Соловьева А. Е. Психология самовоспитания.—М.: Просвещение, 1972, 6—28, 74—99-бетлар.

: 5. *Ўқувчи характерининг шаклланиши*

Абраменко В. И. Психология характера школьников подросткового возраста.— Киев, 1974.

Мерлин В. С. Проблемы экспериментальной психологии личности: Хрестоматия по психологии / Под ред. А. В. Петровского М: 1977, 182—192- бетлар.

Психологик масалалар ечиш

1-масала

Бине-Штерн назариясига биноан болаларда кузатишининг ривожланиши бир канча босқич'ёки даражалардан ўтади. Бу даражалар муайян бир изчиликда. бир-бирининг ўрнини алмаштириб туради ва доимий равишда шундай харакатда бўлади: 1) турли

аралаш предметларни санаб, номма-ном айтиб бера олиш боскичи (3 ёшдан 7 ёшгача); 2) баён эта олиш боскичи: бунда предметларга характеристика берилади, улар ўртасидаги баъзи бир алоқалар кўрсатиб ўтилади; 3) изохлаш, тушунтириш боскичи; бунда манзара умуман тўлиқ идрок этилади, нарса ва ходисалар ўртасидаги алоқалар ҳамда муносабатлар очиб берилади.

Ушбу назарияни амалда текшириб кўриш вақтида совет психологлари (С. Л. Рубинштейн, Г. Т. Овсепян) шундай хулосага келдиларки, юқорида кўрсатиб ўтилган боскич ва д'аражаларни болаларнинг ёшита нисбатан олмаслик керак. Нарса ва ходисаларни қай дар'ажада идрок этишига қараб бир хил ёшдаги бир қанча болалар Изурли кузатиш боскичларида бўлиб қолишлари, худди шунингдек турли ёшдаги болалар айнан шу хил боскичда бўлиб қолишлари мумкин.

Саоллар

1. Бине-Штерн назариясининг хато эканлиги нимада намоён бўлади?

%BC. Л. Рубинштейн ва Г. Т. Овсепян хулосаларининг тўғри эканлигини конкрет мисоллар билан тасдиқланг.

2-масала

Уқувчилар кичик ёшдаги синфлардан катта ёшдаги синфларга ўтгани сайин улардаги кузатувчанлик ўзгариб боради. Агар кичик ёшдаги ўқувчиларда бу кузатувчанлик у ёки бу предмет, ходисанинг сиртидаги белгиларни кўришда намоён бўлса, ўрта ва катта ёшдаги ўқувчиларда бундай кузатувчанлик уларнинг воқеа-ходисаларнинг моҳиятини тушунтиришга, уларнинг яширин, "лекин" фоят муҳим белгиларини акс эттиришга ҳаракат қилишларида намоён бўлади.

Садоллар

1. Кузатувчанликдаги бундай ўзгариш нималар билан изохлади?

2. Уқувчиларнинг кузатувчанлигини ривожлантиришда ўқитувчи қандай роль ўйнайди?

3-масала

Ёш жиҳатдан олганда психик жараёнларнинг ўзгариши ўзаро алоқада ва ўзаро боғлиқликда содир бўлади. Буни В. Қороленконинг «Чироклар» деган ҳикояси бўйича II, IV, VII ва X синфларнинг ўқувчилари ёзган баёнидан ҳам кузатиш мумкин. Қўйида ўқувчилар томонидан ёзилган баён ва унинг мазмунини келтирамиз.

ЧИРОҚЛАР*

(В. Короленко ҳикояси)

Бундан анча илгари, кунлардан бир кун салкин куз пайтида кечкўрун — одам-одамни танимайдиган вақтда шўх Сибирь дарёсида қайикда сузишга тўғри келди. Тўсатдан даре бурилишида рўпарадаги коп-қора бўлиб кўринаётган тоғлар орасида милт этган чирок кўринди.

Чирок шундай ёнгинамизда жуда ёркин ёйди-ю, лип этиб ўчди...

— Худога минг марта шукур!— деб юбордим суюнганимдан,— ниҳоят тўхтаб дам оладиган жойимиз ҳам яқин қолибди!

Эшкакчи елкаси оша яна милт-милт қилиб кўринаётган чирокка қаради ва хафсаласи пир бўлиб, яна эшкакка ёпишди.

— Жуда узокда-ку!

Мен ишонмадим. Чирок боягидек ёркин нур сочиб турар, зимзиё тунни ёриб олдинга чиқиб тургандек бўлиб туюларди. Бирок эшкакчи ҳақ бўлиб чиқди: чирок чиндан ҳам жуда узокда экан.

Бу тунги чирокларга хос бўлган хусусиятнинг ўзи шунақа экан — тун қаърини ёриб сенга яқинлашаётгандек бўлиб милт-милт нур сочиб турар, сенга йўлинг яқин деб ваъда берар, ўзининг жуда яқин жойдан кўринаётгандек бўлиб туюлиши билан ўзига тортар экан. Назарингда ҳозир ўша жойга етиб оладигандайсан, сувга яна икки-уч эшкак урсанг вассалом йўл тамом... Бу шундай туюлади, аслида эса, ҳали узок!..

Биз худди сиёҳ сингари коп-қора дарёдан яна анча жойгача сузиб бордик. Рўпарамиздан ўнгирлар ва қоялар чиқиб, биз эмас худди улар енимиздан сузиб ўтаётгандек бўлиб туюларди, улар аввалига бутун салобати билан бизга яқинлашиб келарди-да, кейин ортимизда қолиб кетарди. Чирок эса ҳамон жимир-жимир қилиб рўпарамизда ҳамон ўзгармай турар, у биринчи марта кўзимиз тушган пайтдагидек бизга яқин бўлиб кўринарди, аслида биринчи галда кўрганимиздек анча узокда эди...

Мен кейинчалик ҳам, мана ҳозир ҳам ўша қоронғу кечадаги дарёни, дарёга соя ташлаб, уни яна ҳам қоронғироқ қилиб турган чирокни тез-тез эслаб тураман. Илгари ҳам мени кўп чироклар яқин бўлиб кўриниши билан ўзига тортган эди. Кейин ҳам бир мени эмас, кўпчилик кишиларни бундай чироклар яқин кўриниб ўзига жалб этган. Лекин ҳаёт худди ўша шўх даре сингари оқиб бормокда, чироклар эса ҳамон узокда. Унга етишучун яна эшкакка ёпишиш керак.

Лекин барибир... ҳар ҳолда олдинда чироклар бор-ку!

Ҳикоянинг баёни

П с и н ф (Ш. И.)

«Мен қайикда суздим. Мен бирдан чирок кўриб колдим. Чирок

* Методика А. П. Семенова томонидан ишлаб чйқилган (Қаранг: *Шардаков М. Н. Очерки психологии школьника.*— М.: Учпедгиз, 1955, 44-бет).

узоқ қоялар яқинида эди. Мен билан Саша деган ўртоғим ҳам бор эди. Биз чирокқа қараб анчагача сузиб бордик, лекин чирок биздан -бекинмасди. Маълум бўлишича, бу ҳеч қачон ўчмайдиган, чирок экан».

IV синф (Ш. И.)

«Бундан қўп вақт бурун мен даре бўйлаб сузган эдим. Бирдан бурилишнинг нариги томонида лип этиб кўринган чирок кўзга ташланди. Менга у жўда яқин жойда ёнаётгандек туюлди, лекин эшқакчи бу чирок жуда узоқда эканини айтди. Мен ишонмадим. Менинг назаримда яна икки ёки уч марта эшқакка зўр берсак, бўлди, чирокқа етиб оламиз, деб ҳаёл қилдим. Лекин нотўғри ўйлаган эканман, чироклар гоҳ биздан узоқлашиб кетарди, гоҳ эса яна яқинлашиб қоларди. Эшқакчи ҳақ бўлиб чиқди, Қайиқ даре бўйлаб тўхтовсиз сузиб борар, кун эса тунга уланиб, даре қоп-қора сиёҳга ўхшаб оқарди. Чироклар ўзининг дам яқинлашиб, дам.узоқлашиб кетиши билан менинг жуда қўп ҳаёлимни банд қилди. Бир мени эмас, у қўп кишиларни шундай ўзйга тортар экан».

VII синф (Г. А.)

«Қачонлардир бир кун шундай бир ҳодиса бўлиб, мен шўх Сибирь дарёсида сузишимга тўғри келиб қолди. Тўсатдан даре бурилган жойда бизга лип этиб чирок кўринди. «Худога шукур, мама манзилга ҳам яқин қолибдв, тунни шу ерда дам олиб ўтказамиз»,— дедим. Эшқакчи ўгирилиб, ўша чирок томонга бирқаради-да эшқакни яна ҳам қучлироқ эшиб, қайикни тезроқ юргиза бошлади-да: «Ҳали жуда узоқда»,— деб қўйди. Мен ишонмадим, лекин биз қанчалик қўп сузсак, мен бу чироклар биздан чйндан ҳам жуда узоқда эканига шунчалик қўпроқ ишона бошладим. Биз даре четидаги узоқдан кўринган қояларга ҳам етиб, уларни орқада қолдириб кетдик. Шўх даре бўйлаб сузавердик, сузавердик. Кейинчалик ҳам. мен ана шу чироклар тўғрисида қўп ўйлаб юрдим. Бир мени эмас, бу чироклар ўзининг яқин жойдагидек туюлиши билан бошқа қўп кишиларни ҳам ҳайрон қолдирган эди. У чироклар қўп кишиларнинг қўз олдида лип-лип ёниб турган. У кишилар қанча қўп сузмасинлар, чирокларга барибир яқинлашиб боролмасдилар».

X синф (Л. Ш.)

«Жуда узоқ вақт илгари, қоронғу тушган пайтда, шўх Сибирь дарёси бўйлаб сузишга тўғри келганди. Биз узоқ суздик. Тўсатдан даре бурилгзн жойда узоқдан ёрқин нур сочиб турган чирокни кўриб қолдик. «Худога шукур»,— деб мен чуқур нафас олдим ва хўрсиниб қўйдим. Мен тез орада ўша чирокқа етиб олсак керак, деб ўйладим.

— Ҳали у чирокқача жуда узоқ сузиш керак,— деди қайиқчи ва эшқак эшишни давом эттирди. Чирок эса ҳамон нур сочиб турарди. У қоронғида қоп-қора бўлиб оқаётган шўх Сибирь дар-

оси устида сузиб бораётган кишиларни ўзига жалб қилиб, ялт-ялт ёниб турарди ва ҳадеб бизни ўзига чорлар эди. Бу хил ялт-ялт ёниб ўзига жалб қилиш — тунда узоқдан кишиларга кўринадиган шундай чирокларга хос хусусиятдир. Яна икки-уч кадам юрсанг худди ўша чирокқа етиб оладигандайсан, лекин афсуски ета олмайсан! Чирок кўздан ғойиб бўлади. Биз ҳам ўша чирокқа қараб сузиб борардик, чирок эса бизни алдаб, тобора узоқлашиб борарди. Қоронғи кечада тоғларнинг сояси бахайбат кўринар, даре соҳили ҳам тобора қорайиб тун қаърига кирар, узоқдаги чирок эса лип-лип ёниб бизни ўзига чорларди. »

Ҳаётда ҳам шундай бўлади. Рўпарамизда чирок кўринади. У ўзининг жозибадор кучи билан бизни ўзига жалб қилади. Биз унинг нурига махлиё бўлиб, ўша чирокқа томон ингилиб ҳаракат қиламиз, юрамиз, югурамиз, у эса кўздан ғойиб бўлади. Лекин ҳаётда ҳамма нарса ўткинчи, у дарёдек оқиб ўтади, ҳамма нарса ўзгаради. Бизнинг йўлимизда ҳам чироклар нур сочиб туради, улар гоҳ кўздан ғойиб бўлади, гоҳо яна пайдо бўлиб йўлимизга нур сочади. Ҳаётнинг гўзаллиги ҳам ана шунда».

Саволлар

1. Ҳикояни баён этиш вақтида ўқувчиларда пайдо бўлган психик жараёнларнинг улар ёшига хос бўлган хусусиятларни кўрсатиб беринг.
2. Турли ёшдаги ўқувчилар томонидан ҳикоянинг баён қилиниш вақтида уларни интеллектуал, ирода ва эмоционал сифатлари бир бутунлигининг ўзига хос жиҳатларини таърифлаб ўтинг.

4-масала

Усиб келаётган инсоннинг энди шаклланаётган шахси структурасида характер катта роль ўйнайди. У шахснинг яхлит ҳолда намоён бўлишини ҳаммадан кўра мукамал ифода этади. Характер одамнинг амалий фаолиятида таркиб топади ва такомиллашиб боради. Шахе характерининг ташкил топишида унинг дунёқараши, хатти-ҳаракатлари, хулқ-атворининг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган барқарор мотивлари, ирода активлиги, сабрди бўлиш ва ўзини қўлга ола билиш хусусиятлари катта аҳамиятга эгадир.

А. Воробьёв, А. И. Высоцкий, Э. Бердюковаларнинг қуйида айтган шу ҳақдаги фикр-мулоҳазаларини қунт билан ўқиб чиқинг ва саволларга тегишли жавоблар топинг.

А. Воробьёв: «Ҳамма яхши билади: урушдан кейинги йилларда ленинградлик болалар унчалик куч-қувватли, бақувват эмасдилар, соғлиқлари ҳам, жисмоний ривожланишлари ҳам мустаҳкам эмас эди. Ғалаба кунидан сал кейин Ленинграддаги оғир атлетика бўйича машғулотлар ўтказиладиган спорт секцияларидан бирига нимжон бир бола кириб келди. Тренерлар, спортчилар унинг қадди-коматига тикилиб туриб: «Оғайни, сен ўзинг қилтиллаб оёғинг-

да зўрға турибсан-ку, штангани қандай кўтарасан? Вазнинг ҳам кичкина. Ҳозирча бизда сенинг вазнингдаги категория йўқ!»—деб жавоб беришди. Бу аччиқ ҳақиқат бўлиб, боланинг устидан чиқарилган аянчли ҳукм эди. Бундай ҳукмдан кейин бошқа бир одам ҳафсаласи пир бўлиб, ишни йиғиштириб қўйган бўлар эди. Лекин бу йигит ундай қилмади, умидсизликка тушмади, унинг характери мустаҳкам бўлиб чиқди...

Янги келган йигитнинг исми Дима Иванов эди. Ёши кичкина ва гавдаси жўда/Ҳам-нимжон бўлишига қарамасдан у бир бурда нонини ўзи топиб/ ерди — водопровод устаси бўлиб ишлар эди. Тиришқоқ йигитча ўзйга-ўзи штанга ясаб олди ва у билан ҳар қупи шуғулланиа' бошлади. Орадан бир йил ўтгач, у яна бултур келиб-кетган секция залига кириб келди. Уни қўпчилик танимай қолди. Энди у қадди-қомати келишган, хушбичим йигитча бўлиб қолган эди. Унинг бутун гавдасидан қуч ёғилиб турар эди. Мускул мушаклари худди коптоқдек бўртиб чиққан эди ва қўйлақлари остидан шундоқ сезилиб турарди. Шубҳасиз, энди уни секцияга қабул қилишди. Орадан қўп ўтмай, у спорт мастери унвонини олишга мўшарраф бўлди, кейин эса СССР ва жаҳон чемпионатларида Ролиб чиқди, бир неча марта жаҳон рекордларини ўрнатди. Ирода ва характер кучи унга «ўзини-ўзи кашф этиши»да ёрдам берди»¹.

А. И. Высоцкий: «Ҳар қандай ирода ҳаракати ирода ғайрати билан, яъни одам томонидан қийинчиликларни енгиб ўтиш учун ўзидаги бутун психик ва жисмоний имкониятларни онгли равишда сафарбар қилиши билан характерланади. Ирода хатти-ҳаракатлари талаб қилинган турли босқичларда (киши ўз олдига бир мақсад қўйганида, уни режалаштирганида ва амалга ошираётганда) ирода қуч-ғайратлари бир хил даражада ифода этйлмаслиги мумкин. Иродавий қуч-ғайрат ёрдамида одам ўзини' бирор фаолиятни бажаришга рағбатлантириб юбориши ҳам, айнаи чокда мақсадга эришиш йўлида ҳалал бераётган хатти-ҳаракатларни тормозлаши ҳам мумкин. Шундай қилиб, иродавий қуч-ғайрат туфайли ҳулк-атворни ҳам мувофиқлаштириб туришни амалга ошириш мумкин.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ирода активлиги ғоят мураккаб психологик структурага эга бўлар экан: ўқувчиларнинг иродавий активлигини бевосита уйғотувчи омиллар — бу уларга қўрсатиладиган ташқи таъсирлар, мотивлаштириш ҳамда ўз ҳаракатларини ўзи онгли равишда рағбатлантириб туриши ҳисобланади.

Бироқ (тадқиқотлар ҳам тасдиқлаганидек) ташқи оламнинг таъсири (предметлар ва одамларнинг ҳар турли таъсир кўрсатишлари) турли даражада қўзғатувчи қучга эга бўлади. Ташқи таъсирларнинг қўзғатувчи қучи, фақат уларнинг интенсивлиги билан эмас, шу билан бирга шахснинг ўша ташқи таъсирларга нисбатан бўлган муносабати билан ҳам белгиланади. <...>

¹ Воробьев А. Плюс воля к победе // Правда.—1980, 14 январь.

Уқувчиларнинг иродавий активлигини ривожлантириш бу активликнинг бутук шахсни шакллантириш билан биргаликда такомиллаштириб* бориладиган барча психологик компонентларини ривожлантириш билан боғлиқ бўлади¹.

Э. Бердюкова: «Кичкинтойлар болалар боғчасига нихоятда ёқимтой, қувноқ холда келишади, лекин уларнинг характери турли хил бўлади. Уларнинг баъзилари чиндан ҳам хушмуомала, шодон, мулойим болалар бўлса, бошқалари, «сирли» болалар бўлади, уларнинг «сири»ни билиш учун қулфи дили калитини ҳам дарров топиб бўлмайди.

— Тамара Григорьевна, Игорни қаранг, кўғирчоғимни олиб кўйди.

— Тамара Григорьевна, Сашани қаранг уришяпти, мени чимчилаб олди.

Бундай вақтларда тарбиячи айб қилиб қўйган болани койиб, унга танбех беришга шошилмайди. Чунки у болалар ҳали кол-лектив бўлиб яшашни ўрганиб олишмаганликларини, бир-бирларини яхши танимасликларини, улар баъзи ёмон қилиқларини ҳозирча ташлаб улгурмаганликларини яхши билади. Унинг вазифаси;— болалар ўртасида жанжал чиқармасликдан, дўстона вазиятни вужудга келтиришдан иборат. < . . . >

Тамара Григорьевна 20 йилдан бери 39- болалар боғчасида ишлайди. Болаларни жуда яхши кўради. Ҳеч қачон болаларга бакирмайди, жазо бермайди — у болалар билан нукул суҳбат ўтказади, нукул тушунтиради ва ишонтиради. Болалар ҳам у берган топшириқ ва талабларини жон деб бажарадилар.

Энг муҳими болаларнинг сахий, меҳрибон ва меҳнатсевар бўлиб ўсишидир, деб ҳисоблайди тарбиячи, агар мана шу сифатлар бўлмаса, одам коллективда яшашга доим қийналади. Хўш, бундай характер белгиларини қандай қилиб тарбиялаш мумкин? < . . . >

Тамара Григорьевна шунга қатъий ишонадики, болага эртанги куннинг «хамиртуруши» деб қарамаслик керак. Бу ҳали кичик инсон бўлиб, салга хафа бўлади, хулқ-атвори ҳам ҳали барқарор эмас, лекин барибир у ҳам инсон. Шунинг учун у билан чучук тилда эмас, балки худди катталар билан гаплашгандек жиддий гаплашиш керак. Лекин бунда айрим катта ёшли кишиларга хос бўлган «калондимоғлик» ҳам зарарлидир. Кўпчилик кишиларнинг умумий фикрига қараганда, ҳозирги болалар боғчага анча ривожланган, кўпроқ тарбияланган холда келмоқдалар. Энди уларни ҳаётга тайёрлаш зарур. Бу — уларни одамлар орасида,¹ коллектив манфаатлари билан яшашга ўргатиш демакдир, бу уларда одамларга фойда келтириш ва қувонч бахш этиш эҳтиёжини тарбиялаш зарур, деган сўздир².

¹ *Высоцкий А. И.* Волевая активность школьников и методы ее изучения.— Челябинск, 1979, 5—11-бетлар.

* *Бердюкова, Э.* Талант и доброта // Учительская газета.—1980., 1 июля.

Саволлар

1. Шахе характери структурасига қандай психологик компонентлар киришини кўрсатиб беринг.

2. Боланинг ички дунёсини билиб олиш, унинг ўй ва орзуларини тушуниш учун, бола ўз хулқ-атвориغا танқидий баҳо бериш ҳамда коммунистик ахлоқ нормаларига жавоб берадиган тўғри қарорлар қабул қилишга ундаш учун ўқитувчи қандай шахе фазилатларига эга бўлиши кераклиги тўғрисида сўзлаб беринг.

3. Нима учун ббл'яарда янги одамга хос коммунистик характер белгиларини/шаклантиришда дунёқарашни, ирода ва меҳнатсеварликни./одамларга меҳрибон бўлишни, кишиларнинг хатти-ҳаракатларига онгли муносабатда бўлишни, ўз хулқ-атвориغا танқидий муносабатда бўлишни, ўз ишлари учун масъулиятни тарбиялашга алоҳида эътибор бериш зарурлигини исбот қилиб беринг.

Курсда ўтказиядиган тадқиқотларнинг темалари

1. ЁШ ўсишининг турли босқичларида одамлар дунёсидаги-социал ҳодисаларнинг ўқувчилар томонидан психик акс эттирилишининг динамикаси.

2. Уқувчи психик ривожланишининг турли ёш босқичларида билим ва тафаккур масалаларни ҳал қилиш вақтидаги нисбатлар проблемаси.

3. Уқувчи психик ривожланишининг турли ёш босқичларида меҳнат эҳтиёжини шаклантиришнинг психик хусусиятлари.

4. Уқув фаолияти ўқувчи психик ривожланишининг омили сифатида.

*>

И б у л и м

ЕШ ПСИХОЛОГИЯСИ

4- тема. Боланинг мактаб ешигача бўлган даврдаги психик ривожланиши

Методик кўрсатмалар

Мазкур темани ўрганишда боланинг мактабга киргунича бўлган даврдаги ривожланишининг психологик шарт-шароитларига алоҳида эътибор бериш керак. Боланинг психик ривожланишида қабул қилинган ёш классификациясига мувофиқ бу давр уч босқичга бўлинади: чақалоклик даври (0 дан бир ёшгача), илк болалик даври (бир ёшдан уч ёшгача) ва мактабгача ёш даври (уч ёшдан олти-етти ёшгача). Бола психик ривожланишининг мана шу ҳар бир босқичи учун хос бўлган характерли хусусиятлар мавжуддир. Уларни ёритиб беришда қуйидаги методологик қоидаларга асосланиш керак: 1) бола психикасининг ривожланиши аввал — бошдан оқ социал жараён; 2) психиканинг ривожланиши боланинг ўзи бажараётган актив фаолият жараёнида амалга ошириб борилади; 3) боланинг фаолияти ҳар доим бола билан катта ёшли кишиларнинг ўзаро муносабатларига билвосита боғлиқ бўлади.

Бола ўз ривожланиш жараёнида одамларнинг илгари ўтган, авлодлари томонидан яратилган предмет ва ҳодисалар олами билан алоҳида, махсус муносабатга киришади. Бола инсоният қўлга киритган барча ютуқларни актив равишда *ўзлаштириб, эгаллаб олади*. Бунда предметлар оламини ҳамда улар ёрдамида амалга ошириладиган хатти-ҳаракатларни, тилни, одамлар ўртасидаги муносабатларни эгаллаб олиш, одам фаолияти мотивларининг ривожланиши, қобилиятларининг ўсиб бориши катта ёшли кишиларнинг бевосита ёрдамида амалга ошириб борилмоғи керак. Боланинг психик хусусиятлари катталар томонидан йўлга солиб турилган ва ташкил этилган актив фаолияти давомида ривожланиб боради.

(Ҳар бир ёш босқичида битта етакчи фаолият ажратиб кўрсатилади, яъни бу шундай бир «фаолият туридирки, унинг формаси таркибида ва унинг ички мазмунида бошқа фаолият турлари, янги-янги ишлар дифференциация қилинади (...») УВДА хусусий психик жараёнлар шаклланади ёки қайтадан тузилади..., мазкур ривожланиш даврида бола шахсида содир бўладиган асосий психологик ўзгаришлар кўп жиҳатдан мана шу хусусий психик жараёнларга боғлиқ бўлади»¹. Етакчи фаолиятнинг ал-

¹ Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики.— М, 1972, 505—506-бетлар.

машиниши боланинг бир боскичидан иккинчи боскичига ўтганлигини кўрсатади.

Бола ривожланишининг биринчи (чакалоқлик) боскичида *катталар билан эмоционал мулоқотга киришиш* унинг учун етакчи фаолият ҳисобланади. Теварак-атрофдаги ҳаёт билан чакалоқнинг барча муносабатлари унинг катталар билан бўлган муносабати орқали амалга оширилади. Бола ярим ёшга тўлгунича ўтган давр мобайнида унинг катталар билан бўлган мулоқоти вақтида хатти-ҳаракатларнинг мураккаб формаси — «Жонланиш комплекси» шаклладйди. Бу боланинг атроф олам билан ўзаро алоқага киришишининг дастлабки энг оддий формаси ҳисобланади. «Жонланиш комплекси» қуйидаги компонентлардан иборат бўлади: бола атроф муҳитдан катта ёшли кишини таниб олиши (унга тикилиб қолиши); мимика (кулиш) орқали ва махсус товуш чиқариб (гувраниб) катта ёшли кишилар билан мулоқотга киришиш; катта ёшли кишини ўзи билан мулоқотга актив равишда даъват этиши (оёқ-қўллари ва бутун гавдасини ҳаракатга келтириши). М. И. Лисинанинг маълумотларига қараганда, катта ёшли кишининг мунтазам равишда сўзлар орқали «эмоционал таъсир кўрсатиб, боланинг 2,5 ойлик вақтидан бошлаб у билан мулоқотга киришиши боланинг умумий активлигини оширишга ижобий ҳамда боланинг предметлар билан танишувга қаратилган билиш фаолиятини ривожлантиришга сезиларли таъсир кўрсатади. ^

Катта ёшли киши боланинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш билан, унга предметларни ушлатиб улар билан турли ҳаракатлар қилишга ўргатиш билан чекланиб қолмай, балки боланинг хатти-ҳаракатларига (нутқ оҳангига, сўзларига, мимикасига ва ҳоказоларга) муайян тарзда баҳо ҳамберилади, шў туфайли гўдак хулқ-атворнинг ижобий усуллари англаб, уни ўзгаштириб ола бошлайди.

Дастлабки пайтларда боланинг фаолияти катта кишининг фаолияти билан қўшилиб кетади. Чакалоқлик даврида катта киши билан биргаликда ҳаракат қилган болада тақлидчилик қобиляти ривожланади, бу эса ўргатиш имкониятларини анча кенгайтиради. Тақлид қилиш асосида гўдак предметлар билан айрим, мустақил ҳаракатларни эгаллаб олади. Бунда у тез-тез катталарнинг ёрдамига муҳтож бўлиб туради. Шу тариқа унда катта ёшли киши билан нутқ орқали мулоқотга киришиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Бу боланинг нутқи пайдо бўлиши учун асосдир. Бу негизда дастлаб боланинг онгида нутқни тушуниш, кейин эса унинг ўзида ҳам актив нутқ сўзлаш иқтидори пайдо бўлади. Инсоният тарихида нутқ фақат «бир-бирига ниманидир айтиш» (Ф. Энгельс) эҳтиёжи туфайли эмас, шу билан бирга нутқ онтогенезда катта ёшли кишилар билан мулоқотга киришиш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлади. Нутқ орқали мулоқотга киришиш эҳтиёжининг вужудга келиши, нутқ-ҳаракат ва эшитиш апаратининг актив равишда ишлашга тайёрланиши — бу чакалоқлик ёшида эришилган энг муҳим ютуқ ҳисобланади.

Катта ёшли кишиларнинг бола фаолиятини ташкил қилиши асосида чақалоклик даври охирига борганда унда теварак-атрофдаги олам ҳақида дастлабки тасаввур шаклланади, идрок этиш ва тафаккур қилишнинг оддий формалари вужудга келади. Бу дар унга шу оламда мўлжал билан ҳаракат қилиш имконини таъмин этувчи ҳамда илк болалик даврларидан бошлабоқ ижтимоий тажриба тўплаб бориш учун зарур имкониятларни вужудга келтиради.

Психиканинг ривожланиши социал характер касб этишидан келиб чиққан ҳолда темани ўрганиш вақтида бола ривожланишининг барча босқичларида, айниқса, унинг умумий психик ривожланишида тилнинг ролини алоҳида таъкидлаб кўрсатиш дозим; бунда нутқни эгаллаб олиш боланинг ҳиссий билиш қобилиятига қандай таъсир қилишини кўрсатиб бериш зарур; боланинг теварак-атрофни билиб олиш чегараларини, бевосита идрок этилаётган чегарадан чиқиш имкониятини кенгайтиришда она тилини пухта эгаллаб олиш катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб ўтиш керак.

Боланинг психик ривожланишини белгилаб берувчи илк болалик ёшидаги асосий ютуқ — бу унинг юришни (ғоз-ғоз туриб юришни) эгаллаб олиши, предметлар билан фаолият кўрсатиш ва сўзлашни ўрганиб олиши ҳисобланади. Юришни ўрганиб олиш боланинг теварак-атрофдаги ҳаёт билан танишиш имкониятини кенгайтиради. Шунингдек, предметлар билан ҳаракат қилишга ўргатади. Бу эса боланинг катта кишилар билан бўладиган муносабатлари ўзгаришига олиб келади. Энди эмоционал мулоқот иккинчи планга ўтиб, амалий ҳамкорлик биринчи планга чиқади. *Предметли фаолият боланинг етакчи эҳтиёжига айланиб крлади.* Бола теварак-атрофдаги предметлар билан муомала қилишни, улардан нимага ишлатилишига қараб фойдаланишни ўрганади. Таклид қилиш орқали ва катта ёшли кишиларнинг нутқ ёрдамида кўрсатма инструкциялар бериб туриши орқали болада дастлабки маиший малакалар шаклланади. Предметлар билан энг жўн ҳаракатларни бажаришга киришган бола энди ўзи учун ўша предметларнинг функцияси, яъни вазифаси — нимага ишлатилишини, уларнинг яширин хусусиятларини билиб олади. «Пекин буларнинг барчасини бола фақат- катта ёшли кишилар билан амалга оширган фаолият давомида билиб олади. Предметли ҳаракатларни эгаллаб олиш ишини гўё уч босқичли жараёнга ўхшатиб ўрганиб чиқиш мумкин. Биринчи босқичда бола предметлар билан ўзига маълум бўлган ҳар қандай ҳаракатни бажариши мумкин, иккинчи босқичда предмет бевосита фақат ўзининг функцияси бўйича ишлатилади, учинчи босқичда эса предметнинг асосий функциясини билиб олган бола энди уни эркин равишда турли мақсадларда ишлата олиши мумкин.

Психик ривожланишда бир-бирига мувофиқ келадиган ва турли ўйинчоқлар билан бажариладиган ҳаракатлар алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу ҳаракатлар ўргатиш жараёнида шаклланиб боради. Бир-бирига мувофиқ келадиган ҳаракатлар кўзнинг! на-

зорати остида қўллар ҳаракатини координация қилишни ривожлантиради ва ўргатиш. жараёнида шаклланади. Уйинчоқлар' билан амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлар боланинг қўллари орасида ҳаракат қиладиган бирор ўйинчоқ ва таъсир кўрсатадиган предметлардан фойдаланиш имконики беради, яъни *боланинг фаолияти энди воситали характер касб этади.*

Предметли фаолият асосида янада мураккаброқ фаолият турлари шакллана боради: сюжетли-роль бажариш билан боғлиқ бўлган ўйин элементлари пайдо бўлади, бола бирор маҳсулли фаолият (расм/сол-йш, ганч ва пластилидан ўйинчоқлар яшаш, уларни лойихалаштириш, меҳнат фаолиятининг бошқа турли элементларини бажариш)га киришади.

Катталар ҳамкорлигида болаларга ўргатиш ишини амалга оширишда ўзаро мулоқотга киришмасдан туриб бажариб бўлмайди. Бунда: нутқ асосан катталар билан биргаликда предметли фаолиятни амалга ошириш давомида ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш учун фойдаланилади, Бу ерда нутқ боланинг, катта кишилар билан алоқага киришиш вазифасини бажаради.

Илк болалик даври нутқни ўзлаштириб олқш учун сензитив, яъни боланинг тили чиқадиган давр сифатида тан олинган. Бунда нутқни ривожлантириш учун предметли фаолиятни эгаллаш билан боғлиқ бўлган ҳаракатлар давомида катталар билан бўладиган мулоқот шакллариининг ўзгариб бориши ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Бу даврда боланинг *нутқни тушуниши* такомиллашиб боради қамда унинг ўз *актив нутқи* шакллана бошлайди. Мактабгача ёш давридан олдинги даврнинг сўнгида'-бола *нутқни тушуниши*ни ривожлантиришда унинг. тинглай олиш қобилиятини ўстириш муқим ютуқ ҳисобланади. Бола билан бевосита мулоқотга киришиш чегарасидан ташқарига чиқувчи ахборотларни тинглаш ва тушуниш теварак-атрофдаги воқеа-ҳодисаларни билишнинг, боланинг ўз тажрибаси билан бевосита ўрганиш мумкин бўлмаган ҳаракатларни билишнинг асосий воситаси сифатида нутқдан фойдаланиш имконини яратади. Тинглаш асосида болада ўз фикрини бир жойга тўплаш, нутқни идрок этиш, эслаб қолиш, у ҳақда ўйлаш маҳорати ривожланади ва ҳоказо.

Бола томонидан талаффуз қилинган бир-икки бўғинли бир нечта сўздан бошлаб, нутқни мулоқотнинг асосий воситаси сифатида фойдаланишгача босиб ўтилган йўлда боланинг актив нутқи шаклланиб боради. Боланинг луғат бойлиги нутқнинг барча элементлари билан тўлдириб.борилади, у она тилининг грамматик тузилишига оид кўпгина элементларни эгаллаб олади, фонемаларнинг ҳам кўпчилигини талаффуз қилишга ўрганади.

Бу даврда нутқнинг барча функциялари: унинг ифода этувчи, умумлаштирувчи, коммуникатив ва регулятив функциялари интенсив равишда шаклланиб боради. Сўз болага ниманидир ифодалаш, яъни предметларни бир-биридан фарқлаш, уларни турларга бўлиш воситаси сифатида хизмат қилади. Сўз умумлаштирувчи воситл сифатида кўпгина предметларни группаларга, категорияларга бирлаштириш учун қўлланилади. Сўз орқали

ифодаланган предметларнинг ўзаро алоқаси муносабатлари кўрсатилади. Сўз уша предметнинг ўзаро ва бир-бирига турли шаклда (уларнинг фазода, турли функцияларни бажаришда, ҳар хил сабабларга, мақсадларни рўёбга чиқаришда) боғлиқ экаллигини идрок этишни таъминлайди. Бу эса боланинг тафаккурини ривожлантириш учун зарурдир. Кичкинтойнинг ақлий ривожланиши ёшига яраша қўлга киритган ютуқлари билан: предметлар ёрдамида ҳаракат қилиш ва нутқни эгаллаб олиши билан маҳкам боғлиқдир. Боланинг илк ёшида унда бевосита фаолият турини эгаллаб олиш жараёни ҳамда ўша фаолиятнинг ривожлантирилиши билан боғлиқ ҳолда вужудга келадиган кўرғазмали-ҳаракатли тафаккурнинг дастлабки шакллари пайдо бўлади¹.

Сўз орқали кичкинтой хулқ-атворнинг дастлабки қоидаларини, унга қўйиладиган талабларни, ман этилган нарсаларни билиб олади. Катта ёшли кишилар сўз орқали боланинг хулқ-атворини баҳолайдилар. Бу баҳолар боланинг теварак-атрофдаги ҳаётга нисбатан дастлабки муносабатларни шакллантиради. Шу тариқа у аста-секин одамларга хос хулқ-атвор кўринишларини эгаллай бошлайди. Буларнинг бари ўша боланинг шахсига хос бўлган: ўз-ўзини англаш, ўзига-ўзи баҳо бера олиш ва ўз-ўзини: назорат қилиш элементларини ривожлантириш ва ироданинг дастлабки куртакларини вужудга келтириш учун замин яратади. Болада ирода сифатларининг вужудга келиши унинг хулқ-атвори ва фаолиятларини эркинлик элементларининг пайдо бўлишида: унинг одобида, таклидчилик ва ўрганиш бўлиб бораётган бир қатор ишларда намоён бўлади; бола шахснинг этик элементларини ҳам ўргана бошлайди. Бу баъзи бир этик нормаларни ҳамда хулқ-атвор қоидаларини ўрганиш билан ва ахлоқий хис-туйғуларнинг шакллани бошлаши билан боғлиқ бўлади. Боланинг ўзгариб бораётган имкониятлари, ундаги янги-янги эҳтиёжларни ҳам келтириб чиқаради. Кўнгина фаолият малакаларини ва хулқ-атвор қоидаларини эгаллаб олиш асосида болада мустақилликка бўлган интилиш намоён бўладики, бу нарса «уч ёшдаги кризис» деган ном олган ҳолатнинг негизини ташкил этади.

Боланинг ҳаётда мустақил бўлишига, унда актив равишда иштирок этишга бўлган интилиши уларнинг теварак-атрофдаги ҳаётни ифодаловчи *сюжетли-роллер' ижро этиш билан* боғлиқ бўлган ўйинлари орқали рўёбга чиқарилади. Бу ўйинлар болаликнинг навбатдаги даври учун *фаолиятнинг такачи турига айланиб қолади*. «Болаларнинг мактабгача ёшдаги вақтларида уларнинг психик ривожланишлари учун ўйинларнинг аҳамияти ҳоат катта ва кўп қирралидир,— деб таъкидлагани эди Д. Б. Эльконин. Бу ўринда унинг аҳамияти шундан иборатки, дастлабки алоҳида ўйин усуллари туфайли (бола ўз ўйинларида катталарнинг ролини ижро этишлари ва уларнинг ижтимоий меҳнат функ-

¹ Новоселова С. Л. Развитие мышления в раннем возрасте в связи с формированием опосредованной деятельности. // Умственное воспитание детей раннего возраста.— М., 1968.